

COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
EVROPSKI SUD ZA LJUDSKA PRAVA

VELIKO VEĆE

PREDMET FOLGERE I OSTALI PROTIV NORVEŠKE

(Predstavka br. 15472/02)

PRESUDA

STRAZBUR

29. juna 2007.

© Savet Evrope/Evropski sud za ljudska prava 2012. Ovaj prevod je nastao uz podršku Fondacije za ljudska prava Saveta Evrope (www.coe.int/humanrightstrustfund). Tekst prevoda ne obavezuje Sud. Za sve dodatne informacije pročitajte ceo tekst obaveštenja o autorskom pravu na kraju ovog dokumenta.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe Cour européenne des droits de l'homme, 2012. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyright/droits d'auteur à la fin du présent document.

U predmetu Folgere i ostali protiv Norveške (Folgerø),

Evropski sud za ljudska prava, zasjedajući u Velikom veću u čijem su sastavu bili:

Žan-Pol Kosta (Jean-Paul Costa), *Predsednik*,
Luzius Vildhaber (Wildhaber),
Hristos Rozakis (Christos),
Boštjan M. Zupančič,
Per Lorencen (Peer Lorenzen),
Fransoaz Tilkens (Françoise Tulkens),
Korneliu Biršan (Corneliu Bîrsan),
Nina Vajić,
Margarita Caca-Nikolovska (Tsatsa-Nikolovska),
Anatolij Kovler (Anatoly),
Vladimiro Zagrebelski (Zagrebelsky),
Elizabet Štajner (Elisabeth Steiner),
Havijer Borego Borego (Javier Borrego Borrego),
Hanlar Hadžijev (Khanlar Hajiyev),
Din Špilman (Dean Spielmann),
Svere Erik Jebens (Sverre),
Ineta Ziemele (Ziemele), *sudije*,

i Vensan Berže (Vincent Berger), *jurisconsult*,

Nakon većanja iza zatvorenih vrata 6. decembra 2006. i 9. maja 2007. izriče sledeću presudu, koja je usvojena poslednjeg navedenog datuma:

POSTUPAK

1. Predmet je formiran na osnovu predstavke (br. 15472/02) podnete Sudu protiv Kraljevine Norveške po osnovu člana 34 Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (u daljem tekstu: Konvencija) 15. februara 2002; tu predstavku je podnelo devetoro državljana Norveške (u daljem tekstu: podnosioci predstavke): gđa Ingebjerg Folgere (Ingebjørg Folgerø), g. Gejr Tibere (Geir Tyberø) i njihov sin, Gajte A. Tibere (Gaute A. Tyberø); gđa Gro Larsen, g. Arne Nitre (Nytræ) i njihova dva sina, Adrian i Kolin Nitre (Colin Nytræ); gđa Karolin Midsem (Carolyn) i njen sin Ejvind T. Fose (Eivind T. Fosse). Roditelji koji su podnosioci predstavke članovi su Humanističkog udruženja Norveške (*Human-Etisk Forbund*). Prvobitno se samo to udruženje takođe pridružilo predstavci, ali je potom povuklo svoj potpis.

2. Podnosiocima predstavke zastupao je g. L. Stavrum, advokat sa advokatskom praksom u Lilehameru. U pismenoj fazi postupka norvešku državu (u daljem tekstu: Država) zastupala je kao agent gđa E. Holmedal, pravica u Generalnom tužilaštvu Norveške (građanske stvari).

3. Ovaj predmet se tiče predstavki koje su podneli roditelji koji ne ispovedaju hrišćansku veru. On se pre svega odnosi na predstavku podnetu po osnovu člana 9 Konvencije i člana 2 Protokola br. 1 uz Konvenciju, u vezi sa odbijanjem domaćih vlasti da njihovoj deci omogući puno izuzeće

od obaveze pohađanja nastave iz predmeta hrišćanstvo, religija i filozofija (u daljem tekstu predmet HRF - vidi niže, stav 16) koji se predaje tokom desetogodišnjeg obaveznog školovanja u Norveškoj. Drugo, predmet se odnosi na njihovu pritužbu u pogledu diskriminacije, protivno članu 14 Konvencije sagledanom u vezi sa gore navedenim odredbama i sa članom 8.

4. Predstavka je prvo dodeljena Trećem odeljenju Suda (Pravilo 52 stav 1 Poslovnika Suda) koje je 26. oktobra 2004. odlučilo da izbriše predstavku s liste predmeta u delu koji se ticao Humanističkog udruženja i da delove predstavke proglasi neprihvatljivima. Posle toga predstavka je dodeljena Prvom odeljenju. Predstavku je 14. februara 2006. godine proglasilo delimično prihvatljivom veće tog odeljenja u čijem su sastavu bili Hristos Rozakis, Lukis Lukaides (Loukis Loucaides), Fransoaz Tilkens, Elizabet Štajner, Hanlar Hadžijev (Khanlar Hajiyeu), Din Špilman, Svere Erik Jebens, sudije, kao i Seren Nilsen (Søren Nielsen), sekretar odeljenja. Veće tog odeljenja u sastavu Hristos Rozakis, Fransoaz Tilkens, Anatolij Kovler, Elizabet Štajner, Hanlar Hadžijev, Din Špilman, Svere Erik Jebens, sudije, i Seren Nilsen, sekretar odeljenja, ustupilo je nadležnost Velikom veću 14. februara 2006. godine, i nijedna stranka nije izrazila primedbe tim povodom (član 30 Konvencije i Pravilo 72 Poslovnika Suda).

5. Sastav Velikog veća utvrđen je u skladu sa članom 27 stavovi 2 i 3 Konvencije i Pravilom 24 Poslovnika Suda. Lucius Vildhaber, čiji je mandat istekao pošto je predsedavao na sednici na kojoj se većalo u ovom predmetu, nastavio je da radi na njemu (čl. 23 st. 7).

6. Javna sednica je održana u Sudu u Strazburu, 6. decembra 2006. (Pravilo 59 st. 3 Poslovnika Suda).

Pred Sudom su se pojavili:

(a) *u ime Države*

gđa	T. STEN (STEEN), pravnica, Generalno tužilaštvo (Građanske stvari)	<i>Agent,</i>
gđa	E. HOLMEDAL, pravnica, Generalno tužilaštvo (Građanske stvari),	
g.	G. MANT (MANDT), direktor, Ministarstvo za obrazovanje i istraživanje,	
g.	B. JEFSEN (GJEFSEN), viši savetnik, Ministarstvo obrazovanja i istraživanja	<i>Savetnici;</i>

(b) *u ime podnosilaca predstavke*

g.	L. STAVRUM, <i>Advokat,</i>	<i>Pravni zastupnik,</i>
g.	K. RONLIN (ROGNLIEN), <i>Advokat,</i>	
gđa	B. SANDVIG,	
gđa	T. NIKOLAJSSEN (NIKOLAISEN),	<i>Savetnici.</i>

Sud je saslušao izlaganja g. Stavruma i gđe Sten.

ČINJENICE

I OKOLNOSTI PREDMETA

7. Ovu predstavku su podneli roditelji, članovi Humanističkog udruženja Norveške (*Human-Etisk Forbund*) i njihova deca, koja su u vreme događaja zbog kojih je predstavka upućena pohađala osnovnu školu: gđa Ingebjerg Folgere (rođena 1960), g. Gejr Tibere (rođen 1956) i njihov sin Gajte (rođen 1987); gđa Gro Larsen (rođena 1966), g. Arne Nitre (rođen 1963) i dvojica njihovih sinova, Adrian Nitre (rođen 1987) i Kolin Nitre (rođen 1990), gđa Karolin Midsem (rođena 1953) i njen sin Ejvind T. Fose (rođen 1987). U početku se i Udruženje pridružilo u podnošenju predstavke, ali je potom povuklo svoj potpis.

8. Sud je 26. oktobra 2004. godine izbrisao predstavku s liste Suda u delu koji se odnosio na Udruženje i proglasio je predstavku neprihvatljivom po osnovu toga što nisu bili iscrpljeni unutrašnji pravni lekovi u odnosu na decu-podnosiocima (iz tog razloga, izraz "podnosioci predstavke" koji se koristi u ovoj presudi odnosi se na roditelje podnosiocima predstavke). Sem toga, Sud je primetio da su podnosioci predstavke, uprkos tome što su se Sudu obratili po osnovu Konvencije prvenstveno zbog odsustva prava na potpuno izuzeće od obaveznog pohađanja nastave predmeta HRF (vidi dole, stav 16), takođe pred Sudom osporili i ograničene mogućnosti i modalitete za dobijanje delimičnog izuzeća od obaveze pohađanja nastave HRF. Međutim, kao što se može videti iz presude Vrhovnog suda, parnica koju su roditelji povelili i žalba koju su potom izjavili pred Vrhovnim sudom bila je usmerena protiv samog predmeta HRF i njegove opšte primene. Vrhovni sud nije pronašao osnov za zaključak o tome da li se podučavanje dece podnosilaca žalbe odvijalo na način koji je predstavljao kršenje relevantnih ugovora iz oblasti ljudskih prava. U svetlosti svega navedenog, Sud je zaključio da roditelji-podnosioci predstavke nisu iskoristili sve unutrašnje pravne lekove, kako to nalaže član 35 stav 1 Konvencije u odnosu na pritužbu u vezi s mogućnostima i modalitetima dobijanja delimičnog izuzeća od pohađanja nastave predmeta HRF i proglasio je taj deo roditeljske predstavke neprihvatljivim.

U svojoj potonjoj odluci o prihvatljivosti od 14. februara 2006, Sud je stao na stanovište da, prilikom razmatranja pitanja koje se odnosi na puno izuzeće, navedena ograničenja opsega ovog predmeta proistekla iz odluke od 26. oktobra 2004, nisu prepreka za to da Sud razmatra opšte aspekte uslova za delimično oslobađanje učenika od nastave, pre svega u kontekstu predstavke koju su roditelji podneli na osnovu člana 14 Konvencije.

A. Činjenični osnov ovog predmeta

9. Norveška ima državnu religiju i državnu crkvu, i 86 posto njenog stanovništva pripada toj crkvi. Član 2 Ustava glasi kako sledi:

“Svako ko živi u Kraljevini uživa slobodu veroispovesti.

Evangelistička luteranska crkva predstavlja zvaničnu državnu veroispovest. Stanovnici koji ispovedaju luteransku veru dužni su da na odgovarajući način uče i svoju decu.”

10. Verska poduka iz hrišćanstva deo je norveškog nastavnog programa još od 1739. Od 1889. i pripadnici verskih zajednica koje nemaju veze sa Norveškom crkvom stekli su pravo da budu u celosti ili delimično izuzeti od pohađanja nastave hrišćanske vere.

1. Raniji Zakon iz 1969. o obaveznom školskom obrazovanju

11. Povodom stupanja na snagu ranijeg Zakona o obaveznom školskom obrazovanju iz 1969. (*lov om grunnskolen*, 13. juna 1969, br 24, koji će se u daljem tekstu pominjati samo kao Zakon iz 1969), Parlament je odlučio da poduka iz hrišćanske veronauke treba da bude odvojena od crkvene nastave i usmerena ka proučavanju najvažnijih događaja iz istorije Biblije, crkve i osnova evangelističke luteranske vere za decu (čl. 7 st. 4 tog zakona).

12. Odredba o hrišćanskim ciljevima obrazovanja (*den kristne formålsparagraf*) člana 1 Zakona iz 1969. glasi kako sledi:

“Osnovna škola je dužna da, uz saglasnost i pomoć porodice, doprinosi hrišćanskom i moralnom vaspitanju učenika i razvijanju njihovih sposobnosti, kako duhovnih, tako i fizičkih, te da im pruži solidno opšte znanje kako bi mogli da postanu korisna i nezavisna ljudska bića u domu i u školi.

Škole treba da podstiču duhovnu slobodu i toleranciju i da stavljaju naglasak na stvaranje dobrih uslova za saradnju između nastavnika i đaka i između škole i porodičnog doma.”

13. Od nastavnika se traži da predaju u skladu sa evangelističkom luteranskom verom (član 18 st. 3, dopunjen 1971).

14. U skladu sa čl. 12 st. 6 Zakona iz 1969, deca roditelja koji ne pripadaju Norveškoj crkvi imaju pravo da, na zahtev svojih roditelja, budu u celosti ili delimično oslobođena nastave hrišćanske veronauke. Učenicima koji su na taj način oslobođeni može se ponuditi pohađanje alternativne nastave iz filozofije.

2. Reforma

15. Između 1993. i 1997. odvijao se proces reforme obaveznog osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja. U proleće 1993. Parlament je odlučio da starosnu granicu za polazak u školu snizi sa sedam na šest godina, dok je narednog proleća povećao obavezno školovanje sa devet na deset godina. U Parlamentu je predložen novi nastavni plan i program. Većina u parlamentarnom odboru za crkvena pitanja, obrazovanje i naučna

istraživanja predložila je da se hrišćanstvo, druge religije i filozofija predaju zajedno. Većina je naglasila važnost uspostavljanja otvorenog i inkluzivnog školskog okruženja, bez obzira na socijalno poreklo, verska uverenja, nacionalnost, rodnu pripadnost, etničku pripadnost ili funkcionalnu sposobnost. Škola treba da bude mesto gde će se sticati sva stanovišta. Učenici koji imaju drugačija verska i filozofska uverenja treba da se sreću sa ostalima i da stiču saznanja o mislima i tradiciji drugih. Škola nije mesto za propovedničku niti za misionarsku delatnost. Istaknuto je da je od 1969. hrišćanska veronauka odvojena od crkvene poduke u duhu državne religije. Predavanje ovog predmeta treba da pruži učenicima znanja i predstave o religiji, ali se ne sme koristiti za propovedanje vere. Većina u Parlamentarnom odboru smatrala je, sem toga, da treba izraditi smernice za utvrđivanje izuzetaka, kako bi se uspostavila jednoobrazna praksa, kao i da prilikom izrade tih smernica treba konsultovati manjinske grupe. Mogući izuzeci od pohađanja nastave moraju se ticati samo nekoliko aspekata datog predmeta, posebno kada je reč o proučavanju materijala konfesionalnog karaktera i učešću u obredima.

16. Rezultat tih nastojanja bila je "bela knjiga" (*St.meld. nr. 14* za 1995-96) o hrišćanstvu, religiji i filozofiji (*kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering*, što je u ovom tekstu označeno kao predmet HRF). U tom memorandumu je Ministarstvo za crkvena pitanja, obrazovanje i naučna istraživanja (*Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet*; koje je od 1. januara 2002. preimenovano u Ministarstvo za obrazovanje i istraživanje (*Utdannings- og forskningsdepartementet*) – u daljem tekstu: Ministarstvo) navelo sledeće smernice za oslobađanje od nastave datog predmeta:

“Nijedan đak ne sme da oseti da je oslobađanje od nastave nešto što donosi nelagodu ili stigmatizaciju;

Nijedan đak ne sme biti izložen pritisku da se postavi kao predstavnik određene životne filozofije i škola s tih razloga mora ispoljiti veliki oprez i obazrivost kako na času tako i u školskom životu u celini u načinu na koji se postavlja prema zahtevu za oslobođenje od nastave;

Ne sme postojati automatizam po kome će izvesni đaci biti sigurno oslobođeni izvesnih delova nastavnog plana i programa;

Ako postoje odgovarajuće okolnosti i želja učenika ili njegovih roditelja, onda se razlozi za izuzeće učenika od obaveze pohađanja određenih časova i pozadina takvog zahteva mogu analizirati tokom nastave.

Ako je neko izuzet od obaveze pohađanja nastave to ne znači da je stekao pravo na neznanje...”

17. Većinom glasova gore pomenuti parlamentarni odbor usvojio je nastavni plan i program u celini i istakao da hrišćanstvo treba da čini okosnicu, centralni deo nastave predmeta HRV (*Innst.s.nr 103* za 1995-96). U zaključcima odbora dalje se navodi:

“Većina takođe želi da naglasi da nastava ne sme biti vrednosno neutralna. Postavljeni zadatak da se nastava ne sme pretvoriti u propoved nikako ne znači da ta

nastava treba da se odvija u uslovima verskog i moralnog vakuuma. Celokupna nastava i obrazovanje u našim osnovnim školama moraju odgovarati objektivnoj misiji škole kao (životnog) polazišta, i u tom kontekstu ovaj predmet, hrišćanstvo, kao i druge religije i filozofija, treba da budu predstavljeni saglasno svojim specifičnim odlikama. U ovom predmetu naglasak treba da bude stavljen na hrišćansko učenje.”

18. Manjina od jednog glasa predložila je da za sve đake osnovne škole treba da postoji pravo na potpuno oslobođanje od pohađanja nastave predmeta HRF i pravo na izučavanje alternativnih predmeta.

19. Tokom pripreme izmena i dopuna zakona, Ministarstvo je angažovalo g. E. Mezea (Møse), u to doba sudiju Visokog suda, poverivši mu zadatak da napravi procenu obaveznog obrazovanja kada je reč o predmetu HRF iz ugla obaveza koje Norveška ima prema međunarodnom javnom pravu. U svome izveštaju od 22. januara 1997. on je zaključio:

“Odredba o svrsi Zakona o osnovnoj školi, svejedno da li se sagledava zasebno, ili zajedno sa članom 2 Ustava i drugim specijalnim propisima koji se odnose na Crkvu i škole, ne pruža osnov za zaključak o tome da će predavanje hrišćanstva u sklopu novog nastavnog programa usled dejstva pravne potrebe prerasti u propoved, vaspitanje ili uticaj u korist evangelističkog luteranstva. Zakonodavac ima pravo da predvidi mogućnost nastave u vidu propovedi deci koja ispovedaju tu veroispovest, ali ne i drugima. To ne bi bilo u skladu sa našim međunarodnim obavezama i članom 110c Ustava, koji se odnosi na zaštitu ljudskih prava.

Gledano sa pravnog stanovišta, ono što proističe iz donekle nejasnog pojma "konfensionalna osnova" jeste to da je prirodna posledica sistema postojanja državne crkve to da zakonodavac dopušta da poduka iz religije ili filozofije obuhvati i učenje evangelističkog luteranstva, a ne drugih oblika hrišćanstva. Zakon o ovom novom predmetu, opredelio se upravo za to. ... Izabrano je to rešenje zato što većina stanovništva u Norveškoj ispoveda tu veroispovest. Očigledno da je izabrano rešenje motivisano objektivnih razlozima. Ono se ne može ukinuti ugovorima o ljudskim pravima, pod uslovom da je sama nastava u svakom drugom pogledu pluralistična, neutralna i objektivna.”

20. Kada je reč o pitanju izuzeća, odnosno oslobođanja od pohađanja nastave iz predmeta HRF, g. Meze je izjavio:

“Smatram da je u situaciji koja je na ovaj način nastala opšte pravo izuzeća istovremeno najbezbednije rešenje. To bi značilo da međunarodni kontrolni organi neće početi da se upuštaju u razmatranje težih pitanja u vezi sa obaveznim obrazovanjem. Ipak, međutim, ne mogu da kažem da bi delimično oslobođanje dovelo do narušavanja međunarodnopravnih ugovora, pod uslovom da se funkcionisanjem tog sistema ne prekoračuju okviri odgovarajućih ugovornih obaveza. Mnogo toga će zavisi od daljeg zakonodavnog procesa i od praktičnih mera u vezi sa uvođenjem tog nastavnog predmeta.”

21. Članovi 7 i 13 Zakona iz 1969. izmenjeni su Zakonom od 19. juna 1997. (br. 83) koji je stupio na snagu 1. jula 1997. Nove odredbe, uz odredbu o svrsi zakona nalik na član 1 prethodnog Zakona iz 1969, potom su uključene u članove 2-4 odnosno 1-2 Zakona o obrazovanju iz 1998. (*Lov om grunnskolen og den videregående opplæring av 17. juli 1998 nr. 61* – u daljem tekstu: Zakon o obrazovanju iz 1998) koji je stupio na snagu 1. avgusta 1999.

22. Član 1-2 (1) glasi kako sledi:

“Cilj osnovnog i nižeg srednjeg obrazovanja jeste da se, uz saglasnost i u saradnji sa porodicom, pomogne da učenici steknu hrišćansko i moralno vaspitanje, da se razviju njihove umne i fizičke sposobnosti, i da im se pruži dobro opšte znanje, kako bi mogli da postanu korisna i samostalna ljudska bića u porodici i u društvu.”

23. Član 2-4 glasi kako sledi:

“Predavanje hrišćanstva, religije i filozofije dužno je da

(i) prenese temeljito poznavanje Biblije i hrišćanstva u obliku kulturnog nasleđa i evangelističke luteranske veroispovesti;

(ii) prenese znanje o drugim hrišćanskim zajednicama;

(iii) prenese znanje o drugim svetskim religijama i filozofijama, kao i etičkim i filozofskim pitanjima;

(iv) unapređuje i podstiče razumevanje i poštovanje za hrišćanske i humanističke vrednosti; i

(v) da unapređuje razumevanje, poštovanje i sposobnost za vođenje dijaloga između ljudi koji imaju različite predstave o verovanjima i ubeđenjima.

Proučavanje hrišćanstva, religije i filozofije predstavlja obični predmet školskog programa koji treba da poveže i okupi zajedno sve učenike. Predavanje tog predmeta ne treba da se odvija na propovednički način.

Lice koje predaje hrišćanstvo, religiju i filozofiju treba kao polazište da uzme odredbu o svrsi zakona u članovima 1-2 i da predstavi hrišćanstvo, različite veroispovesti i filozofije sa stanovišta njihovih specifičnih karakteristika. Ista pedagoška načela važe i za predavanje drugih predmeta.

Ukoliko donese odgovarajuću pismenu izjavu roditelja, učenik podleže oslobođenju od izučavanja onih elemenata nastavnog programa u datoj školi koji su, po mišljenju roditelja, sa stanovišta njihove veroispovesti ili životne filozofije, istovetni sa ispovedanjem drugačije religije ili drugačije životne filozofije. To se, *inter alia*, može odnositi na verske aktivnosti u učionici ili van nje. U slučaju da dobije takvu izjavu roditelja, škola je dužna da, koliko je god to moguće, nađe odgovarajuća rešenja tako što će omogućiti diferencirani način predavanja predmeta u okviru školskog programa.”

24. Na osnovu pripremnih radova (*travaux préparatoires*) može se videti da je izraz "verske aktivnosti" izabran kako bi se, između ostalog, obuhvatile molitve, psalmi, učenje verskih tekstova napamet i učešće u raznim verskim igrokazima.

25. U skladu sa Cirkularnim pismom Ministarstva od 10. jula 1997. (F-90-97), roditeljska poruka upućena školi u kojoj se zahteva izuzeće odnosno oslobađanje učenika treba da sadrži navedene razloge zbog kojih roditelji smatraju da je to istovetno sa ispovedanjem druge vere ili prihvatanjem drugačije životne filozofije. Ako roditelji iznesu te razloge, onda učenik treba da bude oslobođen od pohađanja odgovarajućih časova. Ako se zahtev odbija, roditelji imaju pravo žalbe Državnoj kancelariji za obrazovanje u okrugu u kome se sve to događa. Žalba se šalje preko škole koja onda ima mogućnost da izmeni svoju odluku.

26. Zahtev da roditelji navedu razloge dodatno je obrazložen i u Cirkularnom pismu Ministarstva od 12. januara 1998. (F-03-98) u kome se ističe da nije potrebno navoditi razloge za izuzeće od pohađanja aktivnosti koje su očigledno religijske. Pored toga se, međutim, postavljaju stroži zahtevi u vezi sa pitanjima koja ne spadaju u delokrug osnovnog pravila o obezbeđivanju mogućnosti za oslobađanje od obaveze pohađanja časova.

27. U vezi sa pripremom predmeta HRF, udruženja koja zastupaju manjinske veroispovesti izrazila su krupne primedbe, posebno u pogledu toga što, kako su naveli, dominantno mesto u ovom predmetu ima evangelističko luteranstvo i tu su sadržani elementi propovedi. Norveško humanističko udruženje je *inter alia*, prokomentarisalo da ceo ovaj predmet ima konfesionalnu osnovu (*konfesjonsforankring*), kao i da nije odgovarajuća mogućnost koja je predviđena za dobijanje statusa oslobađanja samo od nekih delova nastave datog predmeta. Na svome nacionalnom kongresu u maju 1997. udruženje je odlučilo da pozove Parlament da odbaci predlog vlade za ograničenje prava na izuzeće.

28. Od jeseni 1997. predmet HRF postepeno je uvođen u nastavni program u osnovnim školama, zamenjujući predmet hrišćanstvo i životna filozofija. Tokom školske 1999/2000. godine, ovaj predmet je uveden na svim nivoima.

3. Ocene predmeta HRF

29. Ministarstvo je 18. oktobra 2000. objavilo saopštenje za štampu o tome da su privedena kraju dva evaluaciona izveštaja o predmetu HRF, jedan pod naslovom "Iskustvo roditelja, učenika i nastavnika sa predmetom HRF" (*Foreldres, elever og læreres erfaringer med KRL-faget*), koji je izradila Pedagoška akademija Norveške (Norsk Lærerakademi); drugi izveštaj bio je naslovljen "Predmet za sve ukuse? Ekspertiza nastave HRF" (*Et fag for enhver smak? En evaluering av KRL-faget*), koji je izradio Univerzitet u Voldi (Høgskulen i Volda) u saradnji sa Institutom Diaforsk (Diaforsk). Parlament je bio taj koji je zahtevao da po isteku perioda od tri godine bude sačinjen izveštaj o primeni pravila o izuzeću od nastave. I u jednom i u drugom izveštaju zaključeno je da sistem delimičnog oslobađanja od nastave ne funkcioniše onako kako se to želelo i nameravano, te ga stoga treba temeljito preispitati. U drugom izveštaju navedeni su sledeći "Glavni zaključci":

"U ovom delu našeg izveštaja razmotrili smo da li postoji saglasnost između namera, načela i sistema izuzeća u sklopu HRF, s jedne strane, i njegove praktične primene u školama širom zemlje, s druge strane, kao i da li se može kazati da su roditeljska prava osigurana onda kada se nastava i sistem oslobađanja odnosno izuzeća od nastave organizuje na ovaj način. Zbog perspektive roditeljskih prava, koja je od presudnog značaja za mandat ovog projekta, bilo je neophodno posebno se usredsrediti na iskustva koja su razne grupe roditelja stekle u vezi sa ovim predmetom i u vezi sa sistemom oslobađanja od nastave.

Kada se sve uzme u obzir, valja reći da je velika većina roditelja sa kojima smo bili u kontaktu, a koji pripadaju Norveškoj crkvi, zadovoljna ovim predmetom ili nema neko precizno mišljenje o njemu. Naišli smo, međutim, na snažan otpor važnim aspektima ovog predmeta među drugim grupama roditelja. Postojanje trajne

antipatije prema ovom predmetu, karakteristične za roditelje koji pripadaju konfesionalnim/verskim manjinama, znači da se teško može konstatovati da HRF stvarno integriše i uključuje, onako kako se nameravalo njegovim uvođenjem.

Osnovni i empirijski izveštaji pružaju osnov za sledeće glavne zaključke:

1. Postoji široka saglasnost među roditeljima o tome da je važno da postoji izvesna zajednička nastava iz predmeta koji se odnosi na različite veroispovesti i ubeđenja, ali nema saglasnosti o sledećem:

- šta treba da bude sadržaj i kakvi treba da budu ciljevi zajedničke nastave;
- u kojoj godini učenicima treba predavati o veroispovestima koje se razlikuju od one koju oni ispovedaju.

2. U praksi se neki od ciljeva ovog nastavnog predmeta ostvaruju u svim anketiranim školama, ali ni u jednoj nisu ostvareni svi osnovni ciljevi. To nedovoljno ostvarivanje osnovnih ciljeva zbog kojih je predmet uveden može se objasniti

- tenzijama koje postoje između same karakteristike predmeta i njegovih različitih ciljeva, što otežava praktičnu realizaciju;

- nedostatkom resursa i problemima u praktičnoj realizaciji, što podrazumeva sprovođenje promena u školama.

3. Sadašnji sistem (procedura) oslobađanja od obaveze pohađanja nastave ne funkcioniše, tako da roditeljska prava nisu osigurana u praksi. Razlozi su, između ostalog, sledeći:

- informacije koje škole daju o proceduri izuzeća od obaveznog pohađanja nastave u mnogome nisu takve da garantuju oslobađanje od obaveze pohađanja nastave (izuzeće);

- informacije koje se daju o časovima HRF isuviše su opšte prirode, tako da roditelji ne mogu da predoče svoju nameru u vezi sa obezbeđivanjem oslobađanja od obaveze pohađanja nastave. Na primer, skoro da se uopšte ne daju informacije o metodima rada. Pored toga, nastavni planovi po pravilu stižu suviše kasno do roditelja, da bi oni imali praktičnu mogućnost da zatraže oslobađanje od obaveze pohađanja nastave;

- škole tumače pravila o oslobađanju od pohađanja nastave isuviše strogo, u poređenju sa razjašnjenjima koja su pružili kako Parlament, tako i Ministarstvo. Na primer, često se dopušta da učenici budu oslobođeni obaveze pohađanja samo kada je reč o onim aktivnostima koje su "očigledno verske". Sem toga, prema postojećim saznanjima, nekoliko škola je zauzelo takav stav da se stiče utisak da praktično nije moguće biti oslobođen obaveze pohađanja nastave;

- škole pružaju veoma malo izdiferencirane nastave učenicima koji treba da budu oslobođeni obaveze pohađanja nastave nekih delova predavanja, tako da učenici koji su oslobođeni uglavnom pasivno sede u učionici;

- pored toga, izvestan broj roditelja iz manjinskih jezičkih grupa ne poseduje dovoljno jezičko znanje koje bi im omogućilo da ostvare svoja prava, čak i u onim situacijama u kojima bi oni želeli da njihova deca budu oslobođena obaveze pohađanja nastave. U mnogim slučajevima to izaziva nepoverenje u odnosima

između škole i porodice. Znatan broj roditelja, pripadnika manjinskih grupa kaže da oni žele potpuno izuzeće svoje dece od obaveze pohađanja nastave iz datog predmeta, ali se ne usuđuju da podnesu zahtev, zato što strahuju od konflikta sa školom koji bi se mogao negativno odraziti na njihovu decu;

- usled integrisanja nastavnih tema i predmeta HRF se ne može posebno uočiti u rasporedu časova, pa to u praksi ozbiljno otežava podnošenje zahteva za oslobađanje od obaveze pohađanja nastave.

4. Trebalo bi sprovesti promene koje će ipak obezbediti da se jedan deo nastave odvija za ceo razred, dok će u isto vreme osigurati praktično ostvarivanje roditeljskih prava. Čini se da je to moguće samo ukoliko su zadovoljeni određeni uslovi.

- Treba preduzeti mere koje će omogućiti izvođenje nastave o različitim veroispovestima i ubeđenjima i podstaći dijalog i uzajamno poštovanje u okviru istog predavanja za celo odeljenje. Verovatno treba preduzeti napore kako bi se iznašli fleksibilni modeli koji će moći da se prilagode posebnim uslovima koji preovlađuju u nižim razredima osnovne škole, višim razredima osnovne škole i nižim razredima srednje škole u raznim delovima zemlje i za različite grupe učenika;

- Imajući na umu probleme koje danas možemo da uočimo u nekoliko škola, trebalo bi da postoji mogućnost da se obezbedi puno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave. To bi bilo najbezbednije rešenje sa stanovišta međunarodnih konvencija i istovremeno bi to, verovatno, bilo ono rešenje koje će, dugoročno gledano, biti najprimerenije za obezbeđivanje podrške i legitimnosti predmeta koji je usredsređen na veroispovest i ubeđenja.

Ustanovili smo da, s obzirom na varijacije koje smo uočili u predavanju (ovog predmeta) u raznim delovima zemlje, u nekim školama i u različitim razredima, imamo razloga da postavimo pitanje da li je HRF jedan školski predmet, ili on u sebi sadrži više od jednog novog predmeta.”

B. Sudski postupci koje su pokrenuli neki podnosioci predstavke

30. U međuvremenu je Humanističko udruženje Norveške, zajedno sa osam roditeljskih parova koja su članovi tog udruženja i čija deca pohađaju osnovnu školu, 14. marta 1998. povelu postupak pred Gradskim sudom u Oslu (*byrett*) zbog toga što su uprave škola odbile da izađu u susret zahtevima roditelja za potpuno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF. Tvrdili su da se odbijanjem zahteva za potpuno izuzeće od obaveze pohađanja nastave krše prava roditelja i dece po osnovu člana 9 Konvencije i člana 2 Protokola br. 1, sagledanih zasebno ili u vezi sa članom 14 Konvencije. Takođe su se, pored ostalih odredaba, pozvali i na članove 18 i 26 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima UN iz 1966. i na član 13 stav 3 Međunarodnog pakta UN o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1966..

31. Presudom od 16. aprila 1999. Gradski sud je odbacio primedbu Države da Udruženje nema pravni interes pa samim tim ni pravni status. Međutim, kada je reč o supstancijalnim pitanjima Gradski sud je odlučio u korist Države i odbacio tužbu.

32. Udruženje i roditelji su uložili žalbu Višem sudu Borgating (*lagmannsrett*) koji je svojom presudom od 6. oktobra 2000. potvrdio presudu Gradskog suda.

33. Rešavajući po novoj žalbi podnosioca predstavke, Vrhovni sud (*Høyesterett*) je svojom presudom od 22. avgusta 2001. jednoglasno odbacio žalbu u delu koji se odnosi na Udruženje, uz obrazloženje da ono nema dovoljan pravni interes da bi moglo da bude stranka u sporu. U delu koji se tiče drugih podnosioca žalbe, Vrhovni sud je jednoglasno odbacio njihovu žalbu i potvrdio prethodnu presudu Visokog suda.

34. U svome obrazloženju, koje je uglavnom prihvatilo četvoro drugih sudija koji su rešavali u ovom predmetu, sudija koji je prvi glasao g. Stang Lund na samom početku je rekao da se "ovaj sudski predmet odnosi na valjanost odluka administrativnih organa da odbace zahteve roditelja za potpuno izuzeće njihove dece (oslobađanje) od nastave iz predmeta (HRF) u osnovnoj i srednjoj školi". On je pitanje o kome Sud treba da odluči definisao kao "rešavanje o tome da li je podučavanje iz nastavnog predmeta (HRF) sa ograničenim pravom na oslobađanje od obaveze pohađanja nastave u suprotnosti sa međunarodnopravnim obavezama Norveške u pogledu zaštite, *inter alia*, slobode veroispovesti i ubeđenja".

35. Potom se sudija Stang Lund upustio u detaljnu analizu zakonodavne istorije i položaja sa stanovišta međunarodnog prava kojim je uređena oblast ljudskih prava, pre svega u pogledu relevantnih odredaba i sudske prakse po osnovu Evropske konvencije i Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima iz 1966. (u daljem tekstu: MPGPP). Razmatrajući zasebno svaku od relevantnih odredaba Zakona o obrazovanju iz 1998, sudija Stang Lund je izneo sledeća zapažanja u vezi sa odredbama člana 1-2(1) o hrišćanskim ciljevima obrazovanja:

"Odredba o svrsi zakona odnosi se na celokupnu nastavu u osnovnoj i nižim razredima srednje škole. Ta odredba je opšta po svom karakteru i teško je definisati opseg njenog delovanja. To može otvoriti pitanja u vezi sa odredbama konvencija koje se tiču slobode veroispovesti i roditeljskih prava; vidi sudija Meze (Møse), str. 35 i dalje Predloga br. 38 (1996-97) upućenog *Odelstingu* [donji, znatno brojniji dom norveškog Parlamenta]. Kada je reč o nastavnom predmetu HRF, ta odredba se mora razmatrati u vezi sa članom 2-4(2) koji određuje da je taj predmet nastavni predmet u redovnoj nastavi za sve učenike, kao i da se predavanja ne smeju pretvoriti u propovedi. Odredba o ciljevima obrazovanja može se tumačiti i primenjivati na način koji nije u suprotnosti sa konvencijama koje su inkorporirane shodno članu 2 (vidi i član 3) Zakona o ljudskim pravima.

Usled promena i izmena i dopuna nastavnog plana i programa iz ovog predmeta, kao i standardnog nacionalnog nastavnog plana do kojih je tokom vremena dolazilo, izraz "hrišćansko i moralno vaspitanje" mora se tumačiti u tom smislu da hrišćanske i humanističke vrednosti treba sagledavati u uzajamnoj vezi. I hrišćanske i humanističke tradicije naglašavaju važnost istine, ljudskog dostojanstva, dobročiniteljstva, demokratije i ljudskih prava. To su vrednosti koje su zajedničke skoro svakome u Norveškoj, bez obzira na veroispovest ili životnu filozofiju. Konvencije ne nalažu da predavanja u školama moraju biti vrednosno neutralna; vidi presudu Evropskog suda za ljudska prava u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen protiv Danske* (7. decembra 1976, st. 53, Series A no. 23).

Odredba o svrsi obrazovanja glasi da celokupna školska nastava mora da se odvija u saradnji i saglasnosti s porodicom. Svaki napor nastavnika u osnovnoj i nižoj srednjoj školi da pomognu da đaci steknu hrišćansko obrazovanje može se preduzeti samo uz saglasnost roditelja i u saradnji sa porodicom. Ako se na ovaj način tumači, onda odredba o kojoj je reč nije u neskladu sa članom 9 Evropske konvencije i članom 18 stavovi 1 do 3 MPGPP u vezi sa slobodom misli, savesti i veroispovesti, kao ni sa članom 2 Protokola br. 1 uz Evropsku konvenciju i članom 18 stav 4 MPGPP koji se odnose na roditelje. S tih razloga, pozivanje na odredbu o cilju obrazovanja (svrsi zakona) u članu 2-4(3) koja propisuje da lica koja predaju HRF treba da prihvate odredbu o hrišćanskim ciljevima nastave u osnovnoj školi i nižim razredima srednje škole kao polazište, nema samostalni značaj prilikom razmatranja pitanja o tome da li je na delu kršenje konvencija.”

36. Kada je reč o članu 2-4(1) do (3) Zakona o obrazovanju iz 1998, g. sudija Stang Lund naveo je kako sledi:

“Podnosioci žalbe su naglasili da Zakon nalaže da nastava pruži učenicima temeljito poznavanje Biblije i hrišćanstva u vidu kulturnog nasleđa i evangelističke luteranske vere, dok kada je reč o drugim svetskim veroispovestima, ubeđenjima i etičkim i filozofskim načelima zahteva samo elementarno znanje o njima.

Sada imam na umu okolnost da se iz prakse Evropskog suda za ljudska prava može zaključiti da države-članice Saveta Evrope same određuju obim i sadržaj nastave; vidi *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, gore navedeno, stav 53, i *Valsamis protiv Grčke*, 18. decembra 1996, stav 28, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-VI. Prema tome, član 9 EKLJP i član 2 Protokola br. 1 ne isključuju mogućnost obaveznog predavanja sadržaja različitih veroispovesti i ubeđenja, istorije religije i etike, pod uslovom da način na koji se ta materija predaje učenicima mora imati objektivni, kritički i pluralistički karakter. U tom smislu, pozivam se na ranije navedeni pregled i sažetak odluka i komentara organa u sistemu Konvencije. Obavezujuće uputstvo mora obuhvatiti različite veroispovesti i uverenja. Veći naglasak koji se u članu 2-4(1) stavlja na poznavanje hrišćanstva nego na poznavanje drugih veroispovesti i ubeđenja ostaje, po mom mišljenju, u granicama slobode odlučivanja koju po konvencijama uživaju visoke strane ugovornice. Zahtev da obavezujuće uputstvo mora biti objektivno, kritički intonirano i pluralističko ne može se tumačiti u tom smislu da to znači kako mora postojati neka konkretna, srazmerna podela zastupljenosti nastave o različitim veroispovestima i koncepcijama životnih filozofija. U svetlosti istorije, kulture i tradicije svake pojedinačne visoke strane ugovornice, mora biti prihvatljivo da određene veroispovesti ili uverenja budu dominantnije od drugih.

Indoktrinacija ili drugi način propovedanja konkretne veroispovesti ili konkretne životne filozofije u suprotnosti je sa Evropskom konvencijom i MPGPP; vidi *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, gore navedeno, stav 53, i *Valsamis*, gore navedeno, stav 28, kao i tačku 6 komentara Komiteta za ljudska prava UN od 20. jula 1993. Shodno tome, član 2-4(2) Zakona o obrazovanju predviđa da se nastava predmeta HRF ne sme pretvoriti u propovedanje.

Podnosioci žalbe su, pre svega se pozivajući na Predlog 38 (1996-97) sudije Mezea Odelstingu (str. 29), izneli tvrdnju da predavanje određenih religijskih pogleda, koje se ostvaruje na način koji može uticati na učenike prilikom izbora veroispovesti, takođe predstavlja kršenje odredaba Konvencije o slobodi veroispovesti i o pravima roditelja. Ja se slažem da takav način predavanja može predstavljati kršenje (Konvencije). Međutim, izraz "može uticati" dopušta i šire tumačenje od onoga koje je predviđeno odlukama Evropskog suda. Zato ću se ja pridržavati kriterijuma koji su se razvili kroz praksu Suda. Kada je reč o uvođenju predmeta HRF, pripremni radovi (*travaux préparatoires*) pokazuju da su

Ministarstvo i većina članova Parlamenta izuzetno snažno vodili računa da naglase da ovaj predmet treba da bude običan nastavni predmet za sve učenike. To je izričito rečeno u formulaciji samog Zakona; navedeno je u članu 2-4(2), u prvoj rečenici. Zakonodavac je takođe naveo da je predmet HRF školski predmet čiji je cilj pružanje znanja; vidi, na primer, str. 6, drugi stubac, i str. 10 Predloga br. 38 (1996-97) *Odelstingu*. Član 2-4(3) propisuje da se hrišćanstvo, druge veroispovesti i životne filozofije moraju predavati tako da se vodi računa o njihovim karakterističnim osobinama. S druge strane, stalni odbor Parlamenta zadužen za obrazovanje, nauku i crkvu saopštio je da poduka iz tog predmeta ne sme biti vrednosno neutralna; vidi str. 4 Preporuke 103 (1995-96) Parlamentu. To samo po sebi ne može biti protivno konvencijama budući da se, kao što sam ranije već utvrdio, ni EKLJP ni MPGPP ne tumače kao instrumenti koji nalažu da poduka bude vrednosno neutralna.”

37. Što se tiče člana 2-4(4) Zakona o obrazovanju iz 1998, g. sudija Stang Lund zauzeo je stav da taj član, ako se tumači u kontekstu relevantnih odredaba Konvencije i MPGPP i člana 3 Zakona o ljudskim pravima, on mora biti shvaćen u tom smislu da učenici imaju pravo da budu oslobođeni obaveznog pohađanja nastave i da njihovi roditelji nisu u obavezi da dopuste svojoj deci da pohađaju časove o religiji i filozofiji koji se, u smislu tih ugovora, shvataju kao propovedanje ili indoktrinacija. S tih razloga, učenici su mogli da izostanu sa tih časova. Pitanje o tome koliko će veliki deo nastavnog programa biti na ovaj način pogođen moraće da se rešava za svaki konkretan slučaj pojedinačno, u zavisnosti od toga kako je planirana i realizovana nastava. Po mišljenju sudije Stanga Lunda, odredba o oslobađanju od nastave nije u suprotnosti sa zahtevima koji se odnose na verske slobode i roditeljska prava. Zahtev Konvencije da nastava po svom karakteru mora biti objektivna, kritički intonirana i pluralistička ne sprečava obavezno predavanje osnova različitih veroispovesti i životnih filozofija, kao što ne sprečava ni to da, vodeći računa o istoriji, kulturi i tradiciji države-članice, može biti posvećena veća pažnja određenoj veroispovesti ili filozofskom učenju u poređenju sa drugim veroispovestima i filozofskim učenjima. Kako je već istaknuto, Zakon o obrazovanju iz 1998. godine predvideo je da ovaj predmet treba da postane običan školski predmet. Saglasno pripremnim dokumentima, predviđeno je da to bude nastavni predmet koji se zasniva na prenošenju znanja. Zakon nalaže da predavanja budu neutralna a ne propovednička po svom karakteru. S tih razloga, nema osnova za zaključak da su odredbe u članu 2-4 koje se odnose na sadržaj nastave u suprotnosti sa Konvencijom..

38. G. sudija Stang Lund je potom razmotrio delove nastavnog programa (nastavni plan i program desetogodišnjeg obaveznog obrazovanja, koji je Ministarstvo donelo 1999. godine, u daljem tekstu: Nastavni plan) u kome se, kako tvrde podnosioci žalbe, prednost daje hrišćanskoj veroispovesti i utiče se na učenike da se opredele za hrišćanstvo. U odnosu na međunarodne obaveze Norveške, Nastavni plan, koji ima svoj pravni osnov u članovima 2-6 i 2-8 Zakona o obrazovanju iz 1998. i odgovarajućoj uredbi od 28. juna 1999, ima isti pravni status kakav imaju i drugi propisi. Međutim, kako je primetio sudija Lund, ono što je bitno jeste to da učenici steknu razumevanje za pluralizam uverenja i

mišljenja, kao i da u nastavi jedna veroispovest ne bude predstavljena kao superiorna u odnosu na ostale. Trebalo bi da bude prihvatljivo, u svetlosti istorije, kulture i tradicija visoke strane ugovornice, da jedna ili više veroispovesti ili koncepcija životne filozofije dobiju istaknutije mesto od drugih.

39. Kada je reč o primedbama koje su podnosioci žalbe iskazali u pogledu uticaja na učenike kroz korišćenje slika, pesama, dramskih sadržaja, muzike i priča iz Biblije i verskih tekstova, g. sudija Stang Lund je zaključio da bi trebalo da bude moguće da se učenicima na neutralan način pomoću "didaktičkih sredstava" (*måte å formidle på*) prenesu tradicije raznih veroispovesti, a da se pritom ne prekrše norme međunarodnog prava koje se odnose na zaštitu ljudskih prava. U Nastavnom planu i programu posebna pažnja posvećuje se otvorenosti, suštinskom razumevanju predmeta, poštovanju i dijalogu, podsticanju uzajamnog razumevanja i tolerancije prilikom razmatranja pitanja vere i morala, bez ikakvih propovedi. U okviru Nastavnog plana i programa predavanje HRF bi moglo da se ostvaruje bez narušavanja odgovarajućih odredaba međunarodnog prava koje se tiču zaštite ljudskih prava.

40. Što se tiče tvrdnje podnosilaca žalbe da su školski udžbenici, pre svega drugi, treći, peti i šesti tom "Mostova" (*Bridges*) u suštini isto što i propoved i da mogu uticati na učenike, g. sudija Stang Lund je primetio da, iako se nekolike definicije problema i formulacije upotrebljene u tom udžbeniku mogu shvatiti u tom smislu da hrišćanska vera pruža odgovor na etička i moralna pitanja, Vrhovnom sudu ipak nije predložena nijedna dodatna informacija o tome na koji je način planirana nastava u vezi s ovim materijalom i na koji se način ona izvodi u praksi.

41. U tom kontekstu, sudija Stang Lund je primetio da je parnica podnosilaca žalbe i njihova žalba Vrhovnom sudu usmerena protiv predmeta HRF i njegove praktične realizacije, u celini gledano. Svi argumenti i dokazi koji su predloženi u vezi sa svakom pojedinačnom odlukom kojom je odbijen zahtev za potpuno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave iz ovog predmeta usmereni su ka tome da ukažu na način na koji ovaj predmet u celini gledano funkcioniše u praksi. Podnosioci žalbe se nisu duboko upuštali u valjanost pojedinačnih odluka. Zbog načina na koji je čitav ovaj slučaj predložen, nema osnova da se utvrdi da li se nastava koju su pohađala deca podnosilaca žalbe odvijala na način kojim su prekršeni relevantni ugovori iz oblasti ljudskih prava. Ceo ovaj predmet tiče se validnosti odluka kojim su odbijeni zahtevi za potpuno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF. Podnosioci žalbe nisu dokazali da postoji verovatnoća da je nastava bila planirana i realizovana na način koji bi, shodno tim konvencijama, opravdavao odluku o potpunom oslobađanju od obaveze izučavanja datog predmeta.

42. Na kraju je sudija Stang Lund razmotrio zaključak podnosilaca žalbe koji se odnosio na diskriminaciju:

"Shodno članu 2-4 Zakona o obrazovanju, roditelji moraju poslati pisana obaveštenja kako bi njihovo dete bilo oslobođeno obaveze da pohađa određene

delove nastavnog procesa u konkretnoj školi. Čak i ako se zahtevi za oslobađanje od obaveze pohađanja svih elemenata nastave po svoj prilici odnose na elemente nastave predmeta HRF, ograničeno pravo na izuzeće od obaveze pohađanja odnosi se na sve predmete i sve školske aktivnosti. Zakon ne propisuje koji osnovi moraju biti navedeni kao obrazloženje zahteva. Dosadašnja praksa u pogledu osnova koji se traže kada je reč o ovim zahtevima nije ujednačena.

Država tvrdi da je nastava u osnovnoj i nižim razredima srednje škole u znatnoj meri podeljena na obradu tema (pitanja) koja po svome obimu prekoračuju okvire nastavnih predmeta. U meri u kojoj su elementi predavanja nastavnog predmeta HRF integrisani sa ostalim predmetima, neće biti dovoljno da se učenik u potpunosti oslobodi samo od obaveze izučavanja HRF. Sem toga, po mišljenju Države, u okviru HRF proučavaju se mnoge teme koje ne daju nikakav osnov za oslobađanje od obaveze njihovog proučavanja - ni na osnovu međunarodnih konvencija, ni na osnovu odredaba sadržanih u članu 2-4(4). Sistem oslobađanja od obaveze izučavanja (određenih nastavnih elemenata) koncipiran je i sprovodi se na takav način da tu ulogu odlučujućeg činioca ima sadržaj predavanja. S tih razloga, po mišljenju Države, zabrana diskriminacije koju konvencije nalažu ne može se primeniti na zahteve za navođenje osnova u roditeljskoj aplikaciji za odobrenje oslobađanja od obaveze pohađanja nastava.

Ministarstvo je u dva Cirkularna pisma objasnilo zahtev za navođenje osnova kao i smernice za odobravanje oslobađanja od obaveze pohađanja nastave. U Cirkularnom pismu F-90-97 od 10. jula 1997, na str. 5, Ministarstvo je saopštilo:

‘Kada roditelji zahtevaju oslobađanje (deteta od obaveze pohađanja nastave iz datog predmeta), dužni su da školi pošalju pismeno obaveštenje o tome. U tom obaveštenju mora biti izložen osnov na temelju koga roditelji zaključuju da predavanje o kome je reč sadrži elemente ispovedanja druge veroispovesti ili druge životne filozofije.

Kada roditelji dostave izjavu u kojoj zahtevaju da učenici budu oslobođeni onih elemenata nastave koji su, po njihovom mišljenju, istovetni sa ispovedanjem druge veroispovesti ili drugačije životne filozofije, učenici podležu oslobađanju od tih nastavnih obaveza pošto njihovi roditelji prethodno objasne šta je tačno to u nastavnom procesu što, po njihovom mišljenju, ima takvo dejstvo. Roditelji čiji zahtev za oslobađanje dece od (obaveze pohađanja) određenih školskih časova ne bude usvojen, imaju pravo žalbe na tu odluku opštinskog upravnog organa oblasnom ogranku Nacionalne obrazovne kancelarije. Žalba treba da bude dostavljena preko škole, kojoj se na taj način pruža mogućnost da izmeni donetu administrativnu odluku.’

U Cirkularnom pismu F-03-98 od 12. januara 1998, str. 3, Ministarstvo je proširilo zahtev za predočavanje osnova na temelju kojih se traži oslobađanje od obaveze pohađanja nastave:

‘Osnovno pravilo Ministarstva glasi da se izlazi u susret zahtevu roditelja onda kada oni traže oslobađanje svoje dece od obaveze pohađanja aktivnosti koje su očigledno verske; u takvim situacijama odobrava se izuzeće (delimično izuzeće). U takvim slučajevima, od roditelja se ne traži da navedu bilo kakav osnov za svoj zahtev. Onda kada se zahteva oslobađanje od aktivnosti koje nisu očigledno verske, mora se tražiti više u smislu osnova na kojima roditelji temelje takve aplikacije. Takvi slučajevi nisu obuhvaćeni glavnim pravilom o tome u kojim se situacijama mogu zahtevati izuzeća. Sem toga, pripremni radovi (*travaux préparatoires*) predviđaju mogućnost ocene osnove za podnošenje zahteva za oslobađanje od obaveze pohađanja nastave. Ukazano je na Preporuku br 95 (1996-97) upućenu *Lagtingu* (manji dom Parlamenta) u kojoj je rečeno: “Većina smatra

da učenici treba da budu oslobođeni obaveze pohađanja takvih elemenata nastave u konkretnoj školi koji, sa stanovišta njihove veroispovesti ili životne filozofije, mogu osnovano da se smatraju ispovedanjem druge veroispovesti ili drugačije životne filozofije.” Pritom se mora imati na umu da, po mišljenju mnogih roditelja, pitanja veroispovesti i životne filozofije spadaju u sferu privatnog života. Pravo na nepovredivost privatnog života takođe je zaštićeno međunarodnim konvencijama.’

Ministarstvo potom razmatra primere oblasti u kojima učenici mogu biti oslobođeni obaveze pohađanja nastave i navodi na str. 4:

‘Verska i filozofska uverenja roditelja moraju biti poštovana u celokupnom školskom programu. To znači da se pravila za izuzeće, odnosno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave primenjuju u celokupnom obaveznom obrazovanju. U celini gledano, škola mora da razmotri pitanje da li Školski program može praktično da utiče na učenike u pogledu njihovog izbora ove ili one veroispovesti ili životne filozofije ili se može na neki drugi način tumačiti kao učestvovanje u verskim aktivnostima ili prihvatanje neke životne filozofije.

To se, konkretno, može na primer odnositi na časove plesa koji se organizuju u sklopu fizičkog obrazovanja; ples sa partnerom potpuno je inkompatibilan sa veroispovešću nekih lica, mada je kretanje uz muziku za njih prihvatljivo. Isto tako, kada je reč o predmetu umetnost i ručni rad, biće neophodno da se ispolji oprez kada je reč o ilustracijama za Boga i proroke; vidi diskusiju na temu "Ilustracije - zabrana prikazivanja likova" u Vodiču za predmet HRF (str. 22).’

Dodaću i da je u vezi sa ocenjivanjem predmeta HRF Ministarstvo naglasilo koliko je važno da se sadržaj, metodologija i organizacija nastave ovog predmeta menjaju, kako bi se obezbedilo da što je moguće više dece i mladih ljudi može da učestvuje u celokupnoj nastavi. Razlog zbog koga je Ministarstvo ipak odlučilo da zadrži ograničeno pravo na oslobađanje od pohađanja nastave bio je u tome što treba osigurati da prava roditelja i sloboda veroispovesti budu na zadovoljavajući način zaštićena, kao i da budu realizovana na način koji doprinosi razumevanju; vidi str. 51, prvi stubac, Izveštaj br. 32 (2000-01) Parlamentu.

Naglašavam da pravo na oslobađanje od pohađanja svih elemenata ili nekih elemenata obaveznog Školskog programa za predmet HRF u osnovnim školama i nižim razredima srednjih škola ima za posledicu razliku među roditeljima u odnosu na školski sistem. Roditelji i učenici koji žele da podnesu zahtev za izuzeće od obaveze pohađanja nastave moraju pažljivo pratiti Školski program i podneti zahtev za oslobađanje od obaveze pohađanja onda kada smatraju da je to izuzeće neophodno radi očuvanja prava deteta i prava koja oni imaju kao roditelji. Škola je prva instanca koja odlučuje da li će odobriti zahtev za izuzeće. Postavlja se pitanje da li razlika u postupanju prema zahtevima roditelja služi ostvarivanju utemeljenog i obrazloženog cilja i da li je taj cilj srazmeran upotrebljenim sredstvima.

Shodno praksi Evropskog suda za ljudska prava, kako je istaknuto ranije, druga rečenica člana 2 Protokola br. 1 uz Konvenciju tumači se u tom smislu da uverenja moraju dostići određeni nivo uverljivosti, ozbiljnosti, kohezije i važnosti (vidi presude Suda u predmetima *Campbell i Cosans protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (25. februara 1982, st. 36, Series A no. 48) i *Valsamis* [(gore navedeno), st. 25)). Zaključci navedeni u tim presudama podržavaju zahtev visokih strana ugovornica da roditelji predoče nešto detaljnije osnove u situacijama kada aktivnost od čijeg obaveznog pohađanja traže da njihova deca budu izuzeta ne predstavlja očigledno ispovedanje određene veroispovesti ili prihvatanje drugačije životne filozofije.

Ako se, međutim, od podnosioca zahteva traži da dostavi detaljne informacije o sopstvenoj veroispovesti ili životnoj filozofiji, to može predstavljati kršenje člana 8

Konvencije i člana 17 MPGPP, u pogledu prava na poštovanje privatnog života, a možda i kršenje člana 9 Konvencije i člana 18 stav 1 MPGPP, u vezi sa slobodom veroispovesti. Naglašavam da različito postupanje po osnovu veroispovesti i političkog ili kakvog drugog mišljenja leži u samoj osnovi zabrane diskriminacije.

Kao što sam već objasnio, osnovni razlog za uvođenje obavezne nastave iz predmeta HRF bio je to što su Vlada i parlamentarna većina smatrali da će to odigrati važnu ulogu u širenju jedinstvenih osnova znanja, moralnih vrednosti i kulture među učenicima osnovne škole i nižih razreda srednje škole. Pritom je naglašavano koliko je važno da se u školi uspostavi otvorena, inkluzivna atmosfera. Primena obaveznog osnovnog obrazovanja i nižeg srednjeg obrazovanja mora obuhvatiti i pravo da se iznese želja za uživanje prava izuzeća, odnosno oslobođanja od obaveze pohađanja nastave, i u svakom slučaju u odgovarajućem zahtevu moraju uopšteno biti navedeni delovi školskog programa u odnosu na koje se traži izuzeće. Meni je jasno da zajednički školski program iz predmeta HRF i zahtev za dostavljanje pismene prijave za ostvarivanje prava na izuzeće (oslobođanje od obaveze pohađanja nastave) predstavljaju sredstva za ostvarivanje legitimnih ciljeva, kao i da nije nesrazmerna mera ako se od roditelja koji žele da podnesu zahtev za oslobođanje od izvesnih elemenata poduke iz tog predmeta traži da prate školski program i da dostave obaveštenje onda kada traže takvo izuzeće. Dodao bih da to umnogome zavisi od školskih vlasti, koje su dužne da obezbede roditeljima mogućnost da prate realizaciju Školskog programa. Zajednički, obavezni Školski program nalaže da svi roditelji budu valjano informisani o predmetu HRF i o programu i metodima Školskog programa i to u svako doba, kao i da, ako je to primereno, budu obavešteni i o ostalim aktivnostima koje imaju izvestan verski sadržaj.

Stranke se nisu upustile u detaljno razmatranje konkretnih zahteva u vezi sa iznošenjem osnova i samim osnovima koji se navode u raznim aplikacijama za izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF. S tih razloga, ja ću se ograničiti samo na to da saopštim kako nema osnova za pretpostavku da eventualno kršenje zabrane diskriminacije u ovom slučaju može imati za posledicu ukidanje administrativnih odluka o odbacivanju zahteva za potpuno oslobođanje od pohađanja nastave iz predmeta HRF.”

C. Predstavka koju su stranke u gore navedenom postupku, kao i njihova deca, uputili Sudu i Komitetu UN za ljudska prava

43. Roditelji-podnosioci predstavke i njihova deca uputili su 15. februara 2002. godine Sudu predstavku po osnovu Konvencije.

44. Potom su 25. marta 2002. godine četiri druga para roditelja, koji su takođe učestvovali kao stranke u gore navedenim postupcima pred domaćim sudovima, uputili zajedno sa svojom decom pismenu predstavku (br. 1155/2003) Komitetu za ljudska prava Ujedinjenih nacija po osnovu Protokola uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine.

45. Komitet je 3. novembra 2004. odbacio primedbu tužene Države da je, budući da su još tri para roditelja podnela sličnu predstavku Sudu, Sud već uzeo u razmatranje "istovetnu stvar". Komitet je pismenu predstavku proglasio prihvatljivom u meri u kojoj se ona odnosi na pitanja pokrenuta po osnovu članova 17, 18 i 26 Međunarodnog pakta. Što se tiče suštine predmeta, Komitet je izneo stanovište da postojeći okvir nastavnog

predmeta HRF, uključujući režim izuzetaka, onako kako je on primenjen u odnosu na podnosioc pismene predstavke (u daljem tekstu: autori pismene predstavke) predstavlja kršenje člana 18 stav 4 Međunarodnog pakta. Komitet je rezonovao na sledeći način:

“14.2. Glavno pitanje koje se postavlja pred Komitetom jeste da li obavezno predavanje predmeta CKREE^[1] u norveškim školama, uz samo ograničenu mogućnost izuzeća, odnosno oslobođanja od obaveze pohađanja nastave, krši prava autora pismene predstavke na slobodu misli, savesti i veroispovesti po osnovu člana 18 i, još konkretnije prava roditelja da obezbede versko i moralno vaspitanje svoje dece u skladu sa vlastitim uverenjima, na osnovu člana 18 stav 4 Međunarodnog pakta. Opseg delovanja člana 18 ne obuhvata samo zaštitu tradicionalnih veroispovesti, već i životnih filozofija, kao što su one kojih se pridržavaju autori pismene predstavke. Predavanje religije i etike može, po mišljenju Komiteta, biti u skladu s članom 18, ako se obavlja u skladu sa uslovima navedenim u Opštem komentaru Komiteta br. 22, u članu 18 tog teksta: ‘Član 18.4 dozvoljava da se u javnim školama drži nastava iz takvih predmeta kao što je opšta istorija religija i etike, ukoliko se to obavlja na neutralan i objektivan način’ i ‘javno obrazovanje koje obuhvata predavanje određene veroispovesti ili uverenja u neskladu je sa članom 18 stav 4, sem ukoliko se ne obezbedi mogućnost nediskriminatornog izuzeća ili alternativa koja bi bila u skladu sa željama roditelja ili staratelja’. Komitet takođe podseća na svoja Mišljenja u predmetu *Hartikainen et al. protiv Finske*, u kojima je zaključio da predavanje u verskom kontekstu mora obezbediti poštovanje uverenja roditelja i staratelja koji ne ispovedaju nikakvu religiju. Ovu pismenu predstavku Komitet će razmatrati upravo u tom pravnom kontekstu.

14.3. Prvo, Komitet će razmotriti pitanje da li se predmet CKREE predaje na neutralan i objektivan način. U vezi s tim pitanjem Zakon o obrazovanju, član 2-4, propisuje sledeće: ‘Predavanje tog predmeta ne sme se pretvoriti u propovedanje. Nastavnici koji predaju poznavanje hrišćanstva i versko i etičko obrazovanje treba za polazište u izlaganju ovog predmeta da uzmu odredbu o svrsi osnovnog i nižeg srednjeg obrazovanja naveden u članu 1-2, kao i sadašnje hrišćanstvo, druge veroispovesti i životne filozofije na osnovu njihovih karakterističnih odlika. Predavanje različitih predmeta treba da se temelji na istovetnim načelima obrazovanja.’ U navedenoj odredbi o cilju obrazovanja kaže se da je cilj obrazovanja u osnovnoj školi i u nižim razredima srednje škole to da se “u saglasnosti i saradnji sa porodicom, pomogne u pružanju hrišćanskog i moralnog vaspitanja učenicima”. U nekim pripremnim radovima (*travaux préparatoires*) prilikom izrade pomenutog Zakona jasno je stavljalo do znanja da ovaj predmet daje prioritet osnovnim dogmama hrišćanstva u odnosu na ostale veroispovesti i životne filozofije. U tom kontekstu, Stalni odbor za obrazovanje zaključio je, većinom glasova, sledeće: predavanje tog predmeta nije bilo vrednosno neutralno, već je glavni naglasak stavljen na predavanje hrišćanstva. Država priznaje da navedeni predmet sadrži izvesne elemente koji se mogu smatrati elementima religijskog karaktera; upravo u odnosu na te aktivnosti odobrava se izuzeće odnosno oslobođanje učenika od obaveze pohađanja nastave a da se pritom od roditelja ne zahteva da navedu razloge za to. Zaista, barem neke aktivnosti o kojima je reč očigledno ne obuhvataju samo obrazovanje u oblasti poznavanja religija, već i konkretnu praksu određene religije (vidi stav 9.18). Iz rezultata istraživanja koje su sprovedli autori pismene predstavke, kao i iz njihovog ličnog iskustva, sledi da navedeni predmet obuhvata elemente koji, po njihovom mišljenju, nisu nepristrasni i objektivni. Komitet je zaključio da se ne može smatrati kako je predavanje CKREE u skladu sa zahtevom da se obavlja na neutralan i objektivan način, sem ukoliko sistem oslobođanja od obaveze pohađanja nastave iz tog predmeta u suštini ne

1. CKREE - skraćenica koju Komitet UN za ljudska prava koristi za predmet HRF.

proizvodi situaciju u kojoj se predavanje koje se organizuje za decu i porodice koje se opredele za to oslobađanje odvija na neutralan i objektivan način.

14.4. Drugo pitanje koje valja razmotriti jeste da li postupak delimičnog izuzeća od obaveze pohađanja nastave i drugi slični metodi obezbeđuju "nediskriminatorna izuzeća ili alternative koji odgovaraju željama roditelja ili staratelja". Komitet primećuje da autori pismene predstavke smatraju da aranžman delimičnog oslobađanja od obaveze pohađanja nastave ne zadovoljava njihove potrebe, budući da se predavanje predmeta CKREE suviše oslanja na versku poduku, kao i da je delimično izuzeće od obaveze pohađanja nastave nemoguće sprovesti u praksi. Sem toga, Komitet primećuje da norveški Zakon o obrazovanju propisuje da se "na osnovu pismenog obaveštenja koje dostave roditelji, učenici oslobađaju od pohađanja onih delova nastave u konkretnim školama koje oni, na temelju sopstvene veroispovesti ili životne filozofije, smatraju ispovedanjem druge veroispovesti ili prihvatanjem druge životne filozofije".

14.5. Komitet primećuje da postojeći normativni okvir u vezi sa nastavom predmeta CKREE nosi u sebi izvesne unutrašnje napetosti, čak i protivrečnosti. S jedne strane, Ustav i odredba o svrsi u Zakonu o obrazovanju sadrže formulaciju koja svedoči o očiglednoj prednosti hrišćanstva u poređenju sa ulogom drugih veroispovesti i vizija sveta u sistemu obrazovanja. S druge strane, konkretna odredba o načinu oslobađanja učenika od obaveze pohađanja nastave sadržana u članu 2-4 Zakona o obrazovanju formulisana je u tom smislu da se, teorijski gledano, čini da ona pruža puno pravo na izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz bilo kog elementa predmeta CKREE za koje pojedinačni đaci ili njihovi roditelji smatraju da predstavlja ispovedanje druge veroispovesti ili prihvatanje druge životne filozofije. Ako bi se ova odredba mogla primeniti na način koji rešava pitanje prednosti odražene u Ustavu i u odredbi o cilju obrazovanja u Zakonu o obrazovanju, onda bi se možda moglo smatrati da je ona u skladu sa članom 18 Međunarodnog pakta.

14.6. Međutim, Komitet smatra da, čak i ako se sagledava apstraktno, postojeći sistem delimičnog oslobađanja od obaveze pohađanja nastave postavlja znatno breme na pleća osoba koje se nalaze u položaju u kome se nalaze autori pismene predstavke, budući da on od njih zahteva da se upoznaju sa svim onim aspektima školskog predmeta koji su očigledno religijski po svojoj prirodi, kao i sa drugim aspektima, kako bi utvrdili za koje od tih aspekata postoji potreba da oni zatraže - i opravdaju svoj zahtev - oslobađanje od obaveze pohađanja. Isto tako, ne bi bilo neočekivano ukoliko bi ta lica bila na ovaj način odvrćena od ostvarivanja tog prava, barem u meri u kojoj bi režim delimičnog oslobađanja mogao da stvori probleme deci koja se razlikuju od onih koji bi mogli biti karakteristični za sistem potpunog oslobađanja. Zaista, kao što pokazuje iskustvo autora pismene predstavke, sistem izuzetaka od obaveze pohađanja nastave trenutno ne štiti slobodu roditelja da obezbede da religijsko i moralno vaspitanje njihove dece bude u skladu sa njihovim uverenjima. U tom smislu, Komitet primećuje da predmet CKREE obuhvata kombinaciju obrazovanja zasnovanog na verskom znanju sa ispovedanjem određenih verskih uverenja, što se, na primer, odnosi na to da se molitve uče napamet, da se pevaju psalmi, da se pohađa verska služba (stav 9.18). Iako je tačno da u tim slučajevima roditelji imaju pravo da traže izuzeće (svoje dece) od obaveze pohađanja tih aktivnosti tako što će samo štriklirati za to predviđeno mesto na formularu, nastavni program CKREE ne osigurava takvu razdvojenost prenošenja verskih znanja i verske prakse koja bi omogućila da izuzeće od obaveze pohađanja nastave bude realno ostvarljivo.

14.7. Po mišljenju Komiteta, teškoće sa kojima su se suočili autori pismene predstavke, a posebno činjenica da su Marija Jansen i Pija Suzan Orning (Suzanne) morale da izgovaraju napamet naučene verske tekstove u kontekstu proslave Božića,

iako su za njih podneti zahtevi u okviru programa izuzeća od obaveze pohađanja nastave, kao i unutrašnji konflikti na planu lojalnosti koje su deca osetila veoma dobro ilustruju sve ove teškoće. Pored toga, zahtev da se navedu razlozi za oslobađanje dece od obaveze pohađanja nastave ukoliko se radi o časovima koji u žiži pažnje imaju prenošenje verskog znanja, kao i odsustvo jasnih indikacija o tome koji tip razloga će biti prihvaćen stvara dodatnu prepreku za roditelje koji nastoje da obezbede da njihova deca neće biti izložena dejstvu izvesnih verskih ideja. Po mišljenju Komiteta, postojeći okvir CKREE, uključujući tu i sadašnji režim izuzetaka, onako kako je primenjeno u odnosu na autore pismene predstavke, predstavlja kršenje člana 18, stav 4, Međunarodnog pakta u odnosu na autore pismene predstavke.”

Uzimajući u obzir taj zaključak, Komitet je stao na stanovište da se ne postavlja nikakvo dodatno pitanje u vezi sa drugim delovima člana 18, ni u vezi sa članovima 17 i 26 Međunarodnog pakta. On je tuženoj državi dao rok od 90 dana za dostavljanje “informacija o merama preduzetim u pogledu realizacije stavova Komiteta.”

D. Mere koje su usledile

46. U svetlosti “Stavova” Komiteta UN za ljudska prava, norveška Vlada je odlučila da preduzme mere za modifikovanje predmeta KRL, pre svega da predloži izmene i dopune Zakona o obrazovanju iz 1998. i Nastavnog plana i programa. Kako se vidi iz Cirkularnog pisma F-02-05, to je obuhvatalo sledeće elemente:

(i) U članu 2-4(3) brisanje pominjanja odredbe o hrišćanskom vaspitanju, sadržane u članu 1-2.

(ii) U odredbi o ciljevima nastavnog predmeta predvideti istovetan kvalitativni opis različitih veroispovesti i životnih filozofija, uz očuvanje postojećeg kvalitativnog odnosa materijala o različitim veroispovestima i životnim filozofijama u osnovnim nastavnim materijalima;

(iii) Odredba sadržana u tački 4 člana 2-4 o delimičnom oslobađanju učenika od obaveze pohađanja nastave prebacuje se u zasebnu tačku, s tim što treba obezbediti da sistem oslobađanja u dovoljnoj meri vodi računa o pravima roditelja i o potrebi zaštite manjina; u isto vreme, pojednostavljaju se odredbe o podnošenju zahteva za oslobađanje od obaveze pohađanja nastave; u Zakonu treba precizirati obavezu škola da na zahtev dostave informacije kao i da same šire informacije o praksi primene sistema oslobađanja učenika od obaveze pohađanja nastave iz datog predmeta;

(iv) Izrada novog nastavnog plana u kome će biti precizno navedeno koji elementi se mogu tumačiti kao verska praksa, a koji elementi ne mogu tako da se tumače, uz istovremeno zadržavanje postojećeg srazmernog odnosa između raznih elemenata datog predmeta;

(v) U uvodu za Nastavni program i u preporukama (smernicama) za predavanje tog predmeta posebnu pažnju treba posvetiti izboru metoda rada, kako bi se na minimum svele mogućnosti da se neki elementi nastave shvate kao praktikovanje neke veroispovesti.

Usvajanju svih aspekata datog predmeta treba da doprinese primena raznovrsnih metoda nastave koji podrazumevaju aktivno učešće učenika.

Posebno je naglašeno da prilikom korišćenja metoda rada koji bi mogli da se protumače gotovo kao praktikovanje veroispovesti, nastavnici moraju da ispolje poseban oprez primenjujući, između ostalog, i prilagođene metode predavanja.

(vi) Predložene promene primenjivaće se od školske 2005/06. godine. Uvođenje navedenih mera u jesen 2005. imalo je za posledicu potrebu za uzdizanjem nivoa znanja i stručnosti nastavnika. Čim novi nastavni program bude izrađen, vlada će započeti posao na razvoju veština i uzdizanju nivoa stručnosti nastavnog kadra.

(vii) Kada je reč o željama roditelja da se prilagodi nastava za njihovo dete/decu, treba ispoljiti visok stepen fleksibilnosti. Ako je potrebno, trebalo bi da postoji mogućnost za potpuno izuzeće na privremenoj osnovi od obaveze pohađanja nastave iz ovog predmeta za one roditelje koji tako žele, sve dok ne budu u celosti sprovedeni predloženi trajni aranžmani.

Na osnovu odluka vlade, Ministarstvo je pristupilo razmatranju neophodnih izmena. Na predlog Ministarstva od 29. aprila 2004, koji je vlada istog dana potvrdila (*Ot.prp.nr.91 (2004-05)*), Parlament je 17. juna 2005. usvojio izvesne izmene i dopune Zakona o obrazovanju iz 1998, koje su odmah stupile na snagu. Zahvaljujući tome uneto je nekoliko ispravki u tekst tačke 1 člana 2-4 (konkretno, reč "verispovest" zamenjena je sintagmom "razumevanje hrišćanstva"; zahtev da se predmet brižljivo proučava proširen je na proučavanje i drugih grana hrišćanstva); iz tačke 3 u članu 2-4 izbrisano je pozivanje na odredbu člana 1-2 o ciljevima obrazovanja (vidi gore, stav 23). Sem toga, odredbe o delimičnom oslobađanju od obaveze pohađanja nastave sadržane u članu 2-4(4) prebačene su u novi i zasebni član 2-3A, s tim što su same formulacije dodatno razjašnjene i izmenjene. To je, *inter alia*, obuhvatilo zamenu izraza "verske aktivnosti" (u ranijem članu 2-4(4)) rečju "aktivnosti" i proširenjem osnova za delimično oslobađanje od obaveze pohađanja nastave, kako bi bile obuhvaćene i one aktivnosti koje roditelji, sa stanovišta sopstvene veroispovesti ili životne filozofije, smatraju iritantnima ili uvredljivima (pored onih koje smatraju istovetnima sa ispovedanjem druge veroispovesti ili prihvatanjem druge životne filozofije).

II MERODAVNO UNUTRAŠNJE PRAVO I PRAKSA

47. Gore su navedene relevantne odredbe Zakona o obrazovanju iz 1998.

48. Zahtev da roditelju navedu razloge za podnošenje aplikacije za delimično izuzeće iliti oslobađanje od obaveze pohađanja nastave opisan je u navodima iz Cirkularnih pisama F-90-97 i F-03-98 koji su navedeni u presudi Vrhovnog suda Norveške u stavu 42, gore. Potonje Cirkularno pismo sadrži i sledeće stavove, relevantne za ovaj predmet.

"4. Rešenje: Diferencirano predavanje i lokalno prilagođavanje školskog programa

4.1. Prilagođena nastava i lokalni rad na školskom programu kao osnovno načelo

Član 13(10) Zakona o obaveznom osnovnom školovanju propisuje da je škola koja dobije obaveštenje u vezi sa izuzećem (od obaveze pohađanja nastave) koliko je god to moguće, a posebno na nivou osnovne škole, dužna da traga za rešenjima tako što će obezbediti *“diferencirano predavanje u sklopu nastavnog programa za dati predmet”*.

Diferencirano predavanje, koje se pominje u Zakonu, tesno je povezano sa principom adaptacije predavanja, čija se važnost u celini naglašava u Školskom programu [*Læreplanverket*, L97] i koji je konkretizovan u članu 7 Zakona o obaveznom školovanju. U načelima i smernicama ukazuje se na važnost načela zajedništva i adaptiranja predavanja u okviru jedinstvenog školskog sistema. Te formulacije obuhvataju i sledeće:

Neophodno je individualno prilagođavanje, kako bi se obezbedilo da se ravnopravno pristupa sposobnostima svih učenika. U tom cilju svi aspekti nastave - nastavni plan, metodi rada, organizacija nastavnog procesa, nastavna pomagala - moraju biti prilagođeni učeničkim sposobnostima.

Potom se navodi da se na ovaj način otvaraju mogućnosti za različite varijante u predavanju nastavnog materijala i dubine proučavanja u sklopu nastavnog programa, kao i za variranje u pogledu materijala, težine, količine, brzine i napredovanja u usvajanju (vidi L97/L97S).

...

4.2. Diferencijacija u sklopu nastavnog plana kursa HRF - diferencijacija u pogledu aktivnosti a ne u pogledu znanja

Shodno zakonu, škola koja dobije obaveštenje u vezi sa zahtevom za izuzeće (nekog učenika) od obaveze pohađanja nastave dužna je da traži rešenja koja omogućuju diferenciranu nastavu u okviru Školskog programa. Obaveza opštine da obezbedi diferenciranu nastavu u maksimalnoj mogućoj meri ostaje na snazi u svim etapama obrazovanja, a posebno u fazi osnovne škole. U zakonu se navodi obrazloženje koje glasi da se diferencirana nastava mora ostvarivati u okviru istog Školskog programa, i da se ona ni u kom slučaju ne sme pretvoriti u diferenciranje znanja, nego u diferenciranje aktivnosti. Budući da ne postoji mogućnost izuzeća učenika od obaveze sticanja znanja o datom predmetu, učenici koji budu oslobođeni dobiće odgovarajuću poduku u okviru istog tog školskog programa..

U slučajevima kada se primenjuje delimično oslobađanje od obaveze pohađanja nastave, alternativa nije drugi predmet ili drugi školski program, već su to druge aktivnosti i drugačiji načini obrade nastavnog programa iz predmeta HRF. Škola mora preneti učenicima znanje primenjujući različiti metodološki pristup. Ipak, moguće je odobriti oslobađanje od izučavanja nekih glavnih tema, ako to izučavanje podrazumeva učestvovanje u određenim vidovima aktivnosti. Jedan primer predstavlja tema odnosno nastavna jedinica u kojoj se od učenika zahteva da *nauče* 10 zapovesti *napamet* (nastavna jedinica *Hrišćanska vera i etika*, šesti razred). Učenik, međutim, ne može biti oslobođen od obaveze da *zna* za 10 zapovesti.

Izdiferencirani tok podučavanja mora voditi računa o verskom ili filozofskom nasleđu učenika, i mora, koliko je god to moguće, pomoći da se obezbedi da svi učenici rade na jednom istom materijalu (količini znanja) u datom razredu, ali uz korišćenje prilagođenih metoda rada.

Koliko je velika potreba za diferencijacijom zavisi *lokalno* od

– toga kojoj verskoj ili filozofskoj grupi pripadaju roditelji, i

– toga koja je to vrsta aktivnosti od koje oni traže da njihovo dete bude oslobođeno.

...

6. Diferencijacija u suočenju sa konkretnim aktivnostima

U Vodiču za nastavu predmeta HRF u uvodu su pobrojani načini rada u pogledu predavanja datog predmeta, a razmotrena su i pitanja o kojima će ovde biti još reči. Međutim, ovde su neka pitanja iscrpnije razmotrena. Vidi, takođe, konkretne primere za svaku školsku godinu koji su navedeni u tom vodiču.

Mi navodimo primere rada u različitim aktivnostima i analiziramo neka druga pitanja koja bi mogla da iskrсну:

6.1. *Molitve, simbol vere, drugi važni verski tekstovi*

Neke aktivnosti - kao što je učenje napamet i recitovanje simbola vere, Božijih zapovesti i molitava (LS97, str. 96 i 101, i L97S, str. 101-109) neki roditelji i staratelji mogu *shvatiti* kao ispovedanje određene veroispovesti i/ili njeno prihvatanje. Kada se dostavi obaveštenje o zahtevu za izuzeće od takvih aktivnosti, škola nudi izdiferenciranu poduku kako bi učeniku omogućila da na drugačiji način radi s tom vrstom nastavnog materijala.

Ako roditelji smatraju da je to zadovoljavajuće, oni mogu izabrati da dozvole svojoj deci da budu prisutna u učionici kada se izgovaraju molitve ili simbol vere drugih veroispovesti, pod uslovom da se toj deci pomogne da održe neophodnu distancu od materijala i onoga što se zbiva u učionici (s tim u vezi, vidi gornji odeljak o ulozi učesnika i gledaoca). Takve aktivnosti takođe mogu biti planirane za periode u kojima je predviđen rad na individualnoj osnovi ili za rad u grupama, gde se usvajaju različiti pristupi nastavnom materijalu

6.2. *Pevanje psalama*

Prilikom planiranja takvog oblika rada, kao što je pevanje psalama za učenike koji pripadaju hrišćanskoj tradiciji, u nastojanju da kroz tu aktivnost steknu uvid u jedan važan aspekt svoje verske i kulturne tradicije, mora se voditi računa i o đacima koji toj tradiciji ne pripadaju. Tako se pevanje psalama može organizovati ne samo za vreme časova posvećenih izučavanju religijskih i moralnih osnova hrišćanstva, već i, na primer, na časovima muzike. Pevanje psalama može biti uključeno u nastavu muzike, i tu će, stavljeno u svoj muzički kontekst, biti sagledano kao važan element naše vokalne kulturne baštine.

Učenici koji su oslobođeni (izuzeti) od obaveze pohađanja nastave, kada je na redu pevanje psalama moraju dobiti mogućnost da na neki drugi način steknu znanja o toj temi, na primer, u zasebnim grupama. Oni tako mogu slušati neki psalam i onda dobiti zadatak da kažu na šta se odnosi tekst datog psalma. Možete li da dovedete u vezu sadržaj ovog psalma sa određenim praznikom? Zbog čega? U čemu je značaj tog psalma u kontekstu hrišćanske tradicije? Postoji još jedna mogućnost - da se psalmi i pesme koriste kao tema za rad na projektu, što će podrazumevati da se mnogo podrobnije analiziraju pesme, psalmi i muzika kao i funkcije koje oni imaju u različitim veroispovestima.

Vidi, takođe, Vodič za predmet HRF, str. 23.

6.3. Prisustvo obredima/posete crkvama i drugim mestima verskog okupljanja

Neki roditelji mogu poželeti da njihova deca budu oslobođena obaveze ulaska u crkvu ili kakav drugi centar religijskog okupljanja, nezavisno od ciljeva posete, a u sklopu nastave iz datog predmeta. Moguće da će se drugi roditelji protiviti sam učešću svoje dece u bogoslužjenju i drugim verskim obredima, ali će im dozvoliti da odu u crkvu u sklopu obrazovnog izleta. Međutim, nezavisno od pozicije roditelja, prilikom planiranja takvih poseta ključni značaj ima saradnja između škola i porodice.

Ekskurzije

U četvrtom razredu učenici treba da budu upoznati sa izgledom, unutrašnjim uređenjem i opremom crkve, kao i sa nekim posebno važnim hrišćanskim simbolima (nastavna jedinica: *hrišćanski praznici, verski simboli, život lokalne hrišćanske zajednice*). Većina đaka će ovo znanje steći kroz pedagoški organizovane ekskurzije odnosno posete lokalnoj crkvi. U žiži pažnje je informativni i objektivni aspekt posete. Tako se, na primer, učenicima mogu preneti informacije koje se odnose na način izgradnje crkve, uređenje crkve, simbole koje ona ima i funkciju raznih objekata. .

Neki roditelji/staratelji mogu zahtevati da njihova deca budu oslobođena obaveze učešća u takvim ekskurzijama zato što posetu crkvi smatraju kao učestvovanje u verskoj aktivnosti.

Zato se, na primer, za đake koji ne mogu da posete crkvu moraju organizovati druge aktivnosti i zadaci u samoj školi. Te aktivnosti i zadaci treba da budu u vezi sa istom oblašću, tako da učenici dobiju uvid u iste elemente znanja koje bi inače stekli za vreme posete crkvi. Mogu im se, na primer, dati zadaci u vezi sa informativnim brošurama ili kakvim drugim publikacijama koje se bave lokalnom istorijom, ili gravirama ili slikama i posterima na kojima je prikazana crkva o kojoj je reč.

Vidi primer na str. 44 Vodiča za predmet HRF.

Bogoslužjenja u školama

U opisu ciljeva osnovnoškolske faze (L97, str. 94, I L97S, str. 100) navodi se da učenici *treba* da posećuju lokalnu crkvu i da *prisustvuju bogoslužjenju*. Pritom se naglašava da prisustvovanje bogoslužjenju predstavlja sastavni deo školske nastave (a ne pripreme za obrad krštenja). Neki učenici, koji ne pripadaju hrišćanskoj tradiciji, verovatno će zatražiti da budu oslobođeni od učešća u školskim bogoslužjenjima i mera koje se s tim u vezi preduzimaju. Za njih se moraju predvideti diferencirani oblici nastave. Ako učenici prisustvuju bogoslužjenju onda im se, na primer, može staviti u zadatak da posmatraju funkcije koje se obavljaju u raznim fazama liturgije i sagledaju njihov udeo u celini bogoslužjenja, da obrate pažnju na to kako se psalmi odnose na glavnu temu bogoslužjenja, kao i da pokušaju da uoče da li i kako predstave, boje, stihovi i muzika pomažu da se na poseban način osvetli glavna tema same službe.

Drugi roditelji će možda obavestiti školu o zahtevu za potpuno oslobađanje od obaveze bilo kakvog prisustva bogoslužjenju. Ti učenici se moraju upoznati sa hrišćanskim bogoslužjenjem na neki drugi način, a ne prisustvom; to se recimo može postići nastavom u učionici, gde će u žiži pažnje biti slike, muzika i tekstovi.

Ono što je ovde rečeno o posetama crkvi može se takođe primeniti na posete džamijama, sinagogama, hramovima i drugim objektima verskog okupljanja.

Ilustracije i zabrana prikazivanja likova

Detaljnije o tome vidi na str. 22 Vodiča za predmet HRF.

Posebno izazovni verski sižeji, i likovi koji imaju svoje dvojnike (analogne likove) u drugim veroispovestima

Detaljnije o tome na str. 30, 32, 50 i 52 Vodiča za predmet HRF.

6.4. Ostale oblasti

Ministarstvu su upućena pitanja u vezi sa ostalim aspektima poduke iz poznavanja hrišćanstva i verskog i etičkog obrazovanja, uključujući sledeća:

Dramatizacije

Igrokazi, pantomime i dramatizacije mogu doprineti blagonaklonom uvidu u nastavni materijal kao što mogu doprineti i jedinstvu među učenicima. U isto vreme, takav pristup može obuhvatiti razne vrste aktivnosti za koje bi neki roditelji/staratelji mogli poželeti da njihova deca budu oslobođena obaveze da ih pohađaju. To se, na primer, može odnositi na dramatizaciju u kojima se prikazuju i razni sveci, što se najčešće sreće u božićnim predstavama..

Neko će možda tvrditi da traži da njegovo dete bude izuzeto od obaveze “učesća u glumljenju u takvim predstavama”. Taj problem se može rešiti tako što će se učenicima o kojima je reč poveriti drugi važni zadaci u vezi sa dramatizacijom. Treba napraviti scenografiju; treba planirati, organizovati i pre predstave testirati svetlosne i zvučne efekte; treba pripremiti programe. Potrebni su i konferesije i naratori. Potrebni su novinari koji će intervjuisati aktivne učesnike u predstavi, koji će opisati njihove aktivnosti i koji je urednički obraditi razredne novine kako bi one mogle da budu objavljene odmah po završetku predstave. To su samo neki od važnih zadataka koje mogu obaviti oni učenici koji nisu neposredno angažovani na dramatizaciji. To su takođe i načini koji će omogućiti njihovo prirodno integrisanje u razrednu zajednicu, a u isto vreme im pružiti mogućnost da zauzmu stanovište posmatrača u odnosu na materijal koji se predstavlja i način na koji se on izlaže.

Neki roditelji će možda zatražiti da njihova deca ne budu uključena ni u dramatizaciju, niti u ma kakvu delatnost u vezi s njom. I to se mora poštovati tako da se moraju organizovati drugi vidovi angažmana za te đake.

...

7. Saradnja između škole i porodice - otvorenost i objektivnost

Ako se želi da roditelji budu sigurni da se nastava iz ovog predmeta ne odvija na način koji je u suprotnosti sa njihovim vlastitim uverenjima, neophodna je bliska saradnja između škole i porodice.

Na osnovu *znanja* o religijskom i filozofskom nasleđu roditelja, nastavnici mogu napraviti plan svoje nastave tako da u maksimalnoj mogućoj meri smanje potrebu za izuzećima, odnosno za oslobađanjem učenika od obaveze pohađanja. *Nastavni plan* za dati predmet treba napraviti što je pre moguće. U njemu škola treba da opiše sve ponude za diferencijaciju koje se generalno daju u vezi sa raznim verskim i

filozofskim nasleđem. Kada se taj plan predočava roditeljima, pruža im se mogućnost da razmotre da li uopšte postoji potreba da njihovo dete bude oslobođeno određenih aktivnosti.

Da bi zatražili delimično oslobađanje, roditelji moraju poslati pismeno obaveštenje školi. U njemu moraju navesti koje aktivnosti u sklopu školske nastave smatraju ispovedanjem druge veroispovesti ili prihvatanjem druge životne filozofije. Roditelji potom treba da odluče da li će se opredeliti za *opštu ponudu diferencijacije*, ako je škola takvu ponudu već dala, ili za to da, ako je to primereno, zatraže *vid diferencijacije koji će biti u većoj meri prilagođen pojedincu*. Kroz dijalog koji se ovde bude uspostavio između porodice i škole biće moguće odrediti konkretan sadržaj takvih varijanti obuke učenika.

Ako roditelji podnesu zahtev za oslobađanje svoje dece od učešća u aktivnostima koje su izrazito verske po svom karakteru, a u razlozima za donošenje zakona opisane su kao *“recitovanje simbola vere ili molitava, učenje verskih tekstova napamet, učestvovanje u pevanju psalama i prisustvovanje obredima ili bogosluženjima u različitim verskim zajednicama”*, takvo obaveštenje će se u celini primenjivati na takav tip aktivnosti. To znači da nema potrebe da roditelji ponovo dostavljaju obaveštenje školi za svaku pojedinačnu versku aktivnost.

U saradnji između škola i porodica, zaposleni u školi moraju ispoljiti puno poštovanje za činjenicu da učenici imaju različito versko nasleđe. U kontaktu sa jezičkim i kulturnim manjinama na ovaj aspekt treba obratiti posebnu pažnju.

8. Administrativni postupci

Opštinske odluke koje se tiču roditeljskih obaveštenja o zahtevu da njihova deca budu oslobođena obaveze pohađanja nastave predstavljaju pojedinačne odluke po Zakonu o državnoj upravi, što znači da na njih može biti uložena žalba kancelarijama (ograncima) Nacionalne uprave za obrazovanje, prema članu 34 stav 3 Zakona o obaveznom školskom obrazovanju. Organ opštinske uprave može da poveri direktoru škole zadatak donošenje odluka o roditeljskim zahtevima. Prilikom donošenja tih odluka sve okolnosti predmeta moraju se podrobno analizirati (vidi član 17 Zakona o državnoj i opštinskoj upravi).

...

10. Udžbenici kao samo jedno od nekoliko didaktičkih sredstava u nastavi ovog predmeta

Ministarstvo želi da naglasi da je obavezan Školski program, a ne udžbenici. Udžbenici su, kada je reč o ovom predmetu, samo jedno od nekoliko didaktičkih pomagala koja se mogu koristiti za ostvarivanje ciljeva izučavanja datog predmeta.

Udžbenici koji se koriste u osnovnim školama moraju biti odobreni. Čak i kada je jedan udžbenik odobren, uvek postoji opasnost da on sadrži greške. Ako se nastavnicima skrene pažnja na eventualne greške u udžbenicima, oni moraju podrobnije analizirati to pitanje, da bi način na koji predaju bio potpuno ispravan.

Iako je povučena ekspertiza udžbenika koju su obavili regulatorni organi (član 4 ranije uredbe o udžbenicima), Ministarstvo napominje da će se nastaviti redovno analiziranje udžbenika i izdavanje odgovarajućih recenzija. Udžbenike će, između ostalog, analizirati verske i filozofske zajednice, kako bi se osiguralo da veroispovesti i životne filozofije budu predočeni u skladu sa svojim karakterističnim odlikama.”

49. U obaveznom desetogodišnjem nastavnom planu i programu koji je Ministarstvo Kraljevine Norveške izdalo 1999. godine (u daljem tekstu: Nastavni plan i program) navedeno je sledeće:

“Izučavanje ovog predmeta treba da pruži učenicima temeljni uvid u hrišćanstvo i u ono što podrazumeva hrišćanski način života, kao i solidno znanje o drugim svetskim religijama i filozofijama. Prema tome, važne nastavne jedinice u okviru nastavnog plana i programa su klasične biblijske priče i drugi biblijski materijal, glavne linije razvoja i ključne ličnosti u istoriji hrišćanstva, kao i temelji hrišćanske vere i hrišćanske etike. U okviru ovog predmeta takođe se predaju osnovne odlike ostalih živih religija i životnih filozofija i analiziraju se neka od najvažnijih pitanja koja su pokrenuta u filozofiji i opštoj etici a odnose se na čovekovu prirodu. Ista pedagoška načela treba primeniti u predavanju hrišćanstva i predavanju drugih veroispovesti i orijentacija. Ovom predmetu se mora pristupati otvoreno da bi se doprinelo sticanju uvida, razvoju poštovanja i dijaloga između različitih veroispovesti i životnih filozofija, i da bi se unapredilo razumevanje i podsticala tolerancija u pogledu verskih i etičkih pitanja. Učionica nije mesto za propovedanje bilo koje određene veroispovesti. Ovaj predmet omogućuje učenicima da steknu znanje o veri a ne poduku iz vere. Takođe se mora voditi računa o osećaju identiteta i kulturne pripadnosti svakog pojedinačnog đaka, uz istovremeno unapređivanje dijaloga u sklopu zajedničke kulture.

Da bi se bolje razumele različite veroispovesti i vizije sveta sa kojima se suočavamo, sve njih treba sagledavati u kontekstu koji je učenicima poznat. Na taj način, ovaj predmet u okviru obaveznog školskog programa treba da obavi čitav niz različitih funkcija: on treba da doprinese prenošenju tradicije, očuvanju osećanja identiteta, podizanju mostova koji doprinose boljem uvidu i unapređenju dijaloga.

...

Struktura predmeta

	Početna faza	Međufaza	Faza nižih razreda srednje škole
Proučavanje Biblije	Poznate priče iz Biblije	Najvažnije biblijske parabole	Razni književni žanrovi koji su zastupljeni u Bibliji, Biblija kao Sveto pismo, istorija Biblije
Istorija hrišćanstva	Važne pojedinačne epizode	Ranija istorija: tendencije, likovi, kulturni refleksi	Savremena istorija: tendencije, likovi, kulturni refleksi
Savremeni hrišćanski pogled na život	Praznici, simboli, hrišćanstvo u životu lokalne zajednice	Hrišćanska vera i moral	Hrišćanske veroispovesti, sličnosti i razlike
Ostale religije	Ostale religije i orijentacije, priče i praznici	Islam, judaizam, hinduizam, budizam, sekularna orijentacija	Refleksi vere u savremenom životu
Etika/filozofija	Etička svest: moje i tvoje, ja i drugi	Etička svest: vrednosti i izbori	Filozofsko tumačenje čoveka: vrednosti i norme

Pošto je ovaj predmet nov i namenjen svim učenicima, od suštinskog je značaja da roditelji i učenici različitih veroispovesti budu dobro upoznati sa nastavnim planom i programom i njihovim sadržajem. Da bi se roditelji stvarno uverili kako stoje stvari sa nastavnim planom i programom, poseban značaj se pridaje takvom formulisanju nastavnog plana i programa koje će omogućiti da roditelji lako shvate sa kojim će se temama učenici susretati u raznim fazama nastave.”

50. U nastavnom planu i programu izloženi su opšti ciljevi izučavanja ovog predmeta i navedeni su konkretni zadaci i osnovne jedinice gradiva za 1-4. razred, 5-7. razred i 8-10. razred.

Opšti ciljevi proučavanja ovog predmeta izneti su na sledeći način:

“• pružiti učenicima temeljnu predstavu o Bibliji i hrišćanstvu kao sastavnim elementima kulturnog nasleđa i živom izvoru vere, morala i vizije sveta;

• upoznati učenike sa hrišćanskim i humanističkim moralnim vrednostima koje leže u osnovi školskog obrazovanja;

• pružiti učenicima predstavu o drugim svetskim religijama kao živim izvorima vere, morala i vizije sveta;

• doprinositi uzajamnom razumevanju, poštovanju i sposobnosti za dijalog između ljudi različitih pogleda na verska pitanja i različite etičke orijentacije u životu; i

• podsticati razvoj ličnosti i ukupni razvoj učenika.”

Pošto su navedeni ciljevi za uzrast od prvog do četvrtog razreda, pobrojani su i glavni nastavni elementi za te razrede, gde se svaka nastavna celina sastoji od sledećih nastavnih jedinica: “Biblijske priče”, “Priče iz istorije crkve”, “Hrišćanski praznici, verski simboli, život lokalne hrišćanske zajednice”, “Formiranje moralne svesti: ja i drugi”. Programski segment “Druga religijsko-moralna učenja” obuhvata i takve teme kao što su “judaizam”, “islam”, “hinduizam”, “budizam”, “humanizam” i “grčka mitologija”.

U nastavnom planu i programu potom su navedeni ciljevi nastave za uzrast od petog do sedmog razreda; tu postoji i sledeći pasus:

“Hrišćanska vera i etika

Učenici treba da nauče osnove hrišćanske vere i hrišćanske etike u svetlosti stavova iz Luterovog *Malog katehizisa*.

Ostale religije

Učenici treba da proučavaju glavne odlike i najvažnije elemente islama, judeizma, hinduizma i budizma.

Sekularne orijentacije

Učenici treba da znaju za sekularne orijentacije, da se upoznaju sa razvojem humanističke tradicije i sa modernom humanističkom vizijom života i sveta.”

Glavni elementi nastave za uzrast od petog do sedmog razreda obuhvataju sledeće nastavne jedinice: “Istorija Biblije”, “Rana istorija hrišćanstva” (srednji vek za šesti i period Reformacije za sedmi razred”,

“Hrišćanska vera i etika”. Kada je reč o “Drugim religijama”, nastavna jedinica “islam” predviđena je za peti, “judaizam” za šesti, a “hinduizam” i “budizam” za sedmi razred. Pored toga, u uzrastu od petog do sedmog razreda učenici treba da izučavaju elemente “Razvoja moralne svesti: vrednosti i izbori” i “Sekularne orijentacije”.

Za šesti razred je, *inter alia*, rečeno:

“Hrišćanska vera i etika

Učenici treba da imaju mogućnost da

– nauče napamet deset zapovesti i upoznaju se sa etičkim idealima koji leže u osnovi Besede na Gori;

– nauče nešto o tome kako su ti temeljni etički tekstovi korišćeni u istoriji hrišćanstva i kako se oni danas primenjuju.”

Kada je reč o nastavnoj jedinici “Druge religije, judaizam”, nije predviđen ekvivalentni spisak tema “sa kojima đaci treba da se upoznaju”.

Tu su navedeni nastavni ciljevi za uzrast od osmog do desetog razreda, u nastavom planu i programu pobrojani su osnovni predmetni elementi: “Istorija Biblije, književni žanrovi u Bibliji”; “Savremena istorija hrišćanstva”, “Razna savremena tumačenja hrišćanstva”; “Oblici izražavanja verskih stavova u naše doba”, “Filozofsko tumačenje čoveka, moralnih vrednosti i normi”.

PRITUŽBE NAVEDENE U PREDSTAVCI

51. Roditelji-podnosioci predstavke su se požalili da su odbijanjem nadležnih domaćih organa da njihovoj deci odobre puno izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF prekršena roditeljska prava po osnovu Konvencije. Obavezno prisustvo dece na časovima verske poduke predstavlja neopravdano mešanje u pravo njihovih roditelja na slobodu savesti i veroispovesti po osnovu člana 9 Konvencije. Time je dodatno prekršeno pravo roditelja po osnovu člana 2 Protokola br. 1 druga rečenica da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima.

52. Pored toga, neprijatnosti koje su proistekle iz opštih aspekata ostvarivanja njihovog prava na delimično izuzeće značile su da su se nehrišćanski roditelji suočili sa većim teretom od onoga sa kojim su suočeni hrišćanski roditelji, koji nisu imali nikakvog razloga da traže izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF, koji je koncipiran u skladu sa postavkama većine. Po njihovom mišljenju, to je isto što i diskriminacija. S tih razloga, naveli su roditelji, ovde se radilo o kršenju članova 8 i 9 Konvencije i člana 2 Protokola br. 1, sagledanog u vezi sa članom 14 Konvencije.

PRAVO

I. NAVODNO KRŠENJE ČLANA 2 PROTOKOLA BR. 1

53. Roditelji-podnosioci predstavke obratili su se Sudu i po osnovu člana 9 Konvencije i po osnovu druge rečenice člana 2 Protokola br. 1 pozivajući se na to da su domaće vlasti odbile da njihovoj deci odobre potpuno izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF koji se odnosi na hrišćanstvo, religiju i filozofiju onako kako se oni predaju tokom obaveznog desetogodišnjeg obrazovanja u Norveškoj.

54. Ostavljajući po strani činjenicu da su pritužbe dece po osnovu člana 9 Konvencije proglašene neprihvatljivima 26. oktobra 2004, Sud smatra da je pritužbe roditelja najpogodnije razmotriti sa stanovišta člana 2 Protokola br. 1, kao *lex specialis* u oblasti obrazovanja, koji glasi:

“Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave, Država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima.”

A. Podnesci stranaka

1. Podnosioci predstavke

55. Podnosioci predstavke su izneli stav da predmet HRF nije ni objektivan, ni kritički intoniran ni pluralistički u smislu kriterijuma koje je Sud ustanovio u svome tumačenju člana 2 Protokola br. 1 u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen protiv Danske* (7. decembra 1976, Series A no. 23). U tom kontekstu oni su se takođe pozvali na kriterijume “neutralnosti i objektivnosti” koje je formulisao Komitet Ujedinjenih nacija u predmetu *Hartikainen protiv Finske* u odnosu na odgovarajuću odredbu člana 18 stav 4 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. Polazeći od toga da je glavni cilj bilo snaženje verskog identiteta učenika, samo postojanje pravnog okvira s odredbom o hrišćanskim ciljevima obrazovanja, nastavni materijal koji u potpunosti prihvata verski pogled na svet i slavi hrišćansku veru i tradiciju, zajedno sa priručnicima koji sadrže tradicionalno hrišćansko propovedanje jasno ukazuje na to da, kad se sve rezimira, Nastavni plan i program nije objektivan.

56. Pitanje o tome da li osporeni predmet koji se predaje u osnovnim školama u Norveškoj predstavlja kršenje relevantnih standarda ljudskih prava u oblasti slobode religije, roditeljskih prava, slobode privatnosti i zabrane diskriminacije treba sagledati u širem kontekstu društva u kome postoji krajnja dominacija hrišćanskog stanovništva. U Norveškoj postoji državna religija, državna crkva sa ustavnim prerogativima koji su dati hrišćanskoj (evangelističko-luteranskoj) veri. U državnim školama i predškolskim ustanovama određeni su hrišćanski ciljevi vaspitanja. U

oružanim snagama, zatvorima, univerzitetima i bolnicama služe sveštenici državne crkve. Na državnim televizijskim kanalima svakodnevno postoje emisije posvećene hrišćanskoj veri i direktni prenosi verskih obreda. Najmanje 86 procenata stanovništva pripada državnoj crkvi - Norveškoj crkvi.

57. Ipak, o slobodi veroispovesti za nehrišćane vodi se računa na različite načine, *inter alia*, tako što je bilo omogućeno izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz predmeta koji se ranije zvao poznavanje hrišćanstva u državnim školama. To pravo na opšte izuzeće, odnosno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave - koje je priznavano više od 150 godina - ukinuto je kada je 1997. godine uveden novi predmet - HRF. Jedna od namera vlasti bila je da svi učenici budu zajedno u odeljenju kada se predaje o važnim pitanjima kao što su borba protiv predrasuda i diskriminacije, ili bolje razumevanje različitih kulturnih korena

58. Podnosioci predstavke nisu izrazili neslaganje sa opštom namerom podsticanja dijaloga među kulturama. Oni su, naprotiv, izneli stav da su mnogi ciljevi koje je država iznela kada je formirala novi školski predmet bili veoma dobri i u potpunosti su se i odlučno složili s njima. Problem je u tome što predmet HRF ne ostvaruje te ciljeve, za razliku od predmeta "životna filozofija" kome podnosioci predstavke daju prednost.

59. Pozivajući se na pominjanje verskih aktivnosti u pravilu o delimičnom izuzeću (od obaveze pohađanja nastave) u članu 2-4 Zakona o obrazovanju iz 1998, podnosioci predstavke su naveli da je teško shvatljivo kako se ta odredba može pomiriti sa zahtevima da predavanje bude "objektivno i neutralno" ili čak "pluralističko i kritičko".

60. Podnosioci predstavke su osporili tvrdnju da predmet HRF obuhvata samo nekoliko aktivnosti koje bi se mogle protumačiti kao aktivnosti koje su po svojoj prirodi religijske. Nastavni plan i program, priručnici koji se koriste u školama i sve informacije u vezi sa realizacijom tog nastavnog plana i programa ukazuju na to da je glavni cilj ovog predmeta - jačanje hrišćanskih temelja koje učenici poseduju - istovremeno i glavna nit u celokupnoj nastavi. Osnovna namera kod uvođenja programa HRF bila je da se obezbede verski osnovi za većinu učenika koji ispovedaju hrišćansku veru. Da nije tako, uvodna odredba Zakona o obrazovanju iz 1998. godine ne bi bila formulisana kao obaveza nastavnika da đacima pruži nastavu u skladu sa hrišćanskim ciljevima obrazovanja.

61. Relevantni priručnici sadrže delove koji se mogu shvatiti kao propovedanje hrišćanstva. Iako ti priručnici nisu formalno proglašeni elementima pravne osnove ovog predmeta, oni su stekli zvanični status u tom smislu što su izdati pod kontrolom i uz ovlašćenje zvanične državne agencije, Norveške uprave za udžbenike (*Norsk Læremiddelsentral*).

62. Kamen-temeljac sistema delimičnog oslobađanja od obaveze pohađanja nastave iz datog predmeta jeste diferenciranje između normativnog i opisnog znanja. Đaci mogu biti oslobođeni obaveza učešća u izvesnim aktivnostima, ali ne mogu biti oslobođeni obaveze da znaju sadržaj aktivnosti ili lekcije o kojoj je reč. Mogu biti oslobođeni toga da

recituju delove Biblije, pevaju psalme, izgovaraju molitve itd, ali ne mogu biti oslobođeni od obaveze da znaju šta je to što je kazivano napamet, pevano, kakva je molitva izgovorena itd. Cela ideja na kojoj počiva sistem oslobađanja od obaveze pohađanja nastave sastoji se u tome da je moguće i mentalno “razdvojiti” znanje od učešća. To podrazumeva da čovek može da “nauči” tekst (konkretno je reč o molitvama, psalmima, pričama iz Biblije i iskazima vere) a da pritom mentalno ne bude podvrgnut onome što predstavlja ili bi moglo da predstavlja neželjeni uticaj ili indoktrinaciju. Međutim, potonje procene predmeta HRF pokazale su da ta razlika nije shvaćena u praksi, čak je ni nastavnici nisu shvatili. Roditelji su u svojim pismenim svedočenjima u predstavkama objasnili da to razdvajanje nije funkcionisalo kada je reč o njihovoj deci. S tih razloga, delimično oslobađanje od obaveze pohađanja nastave iz tog predmeta za njih nije bila moguća opcija.

63. Kada su roditelji podnosili zahteve za delimično izuzeće od obaveze pohađanja predavanja nekih elemenata tog predmeta, sem učešća u verskim aktivnostima koje su bile pobrojane u dostavljenom formularu, oni su morali da navedu “sažetak” razloga zbog kojih podnose taj zahtev, da bi to omogućilo školama da razmotre da li se dotična aktivnost može opravdano shvatiti kao ispovedanje druge veroispovesti ili prihvatanje drugih filozofskih uverenja po članu 2-4(4) Zakona o obrazovanju iz 1998. Nije bilo lako za sve roditelje da imaju detaljno znanje o tim elementima nastave niti da pobroje one elemente nastave sa kojima se ne slažu i zbog kojih zahtevaju izuzeće, posebno ako se ima na umu da je celokupna struktura predmeta HRF utemeljena na religijskoj koncepciji koja je, u načelu, u suprotnosti sa životnom filozofijom podnosilaca predstavke.

64. Za podnosioc predstave bilo je krajnje nezadovoljavajuće to što je trebalo da svoja mišljenja i duboko lična filozofska uverenja u ovoj oblasti iznose pred nastavnicima i upravom škole kako bi ih ovi ispitivali. Čak i ako roditelji možda nisu imali obavezu da zvanično iznesu svoja lična uverenja, postojala je verovatnoća da bi se to obelodanilo kroz razloge koje bi oni naveli kao obrazloženje zahteva za dobijanje delimičnog izuzeća. Po iskustvu ovih podnosilaca predstavke taj postupak je bio neprijatan i nedostojanstven po svom karakteru.

65. U praksi se postupak delimičnog izuzeća primenjivao samo na roditelje koji nisu hrišćani. Neki od njih bili su imigranti, koji su veoma slabo ili nedovoljno poznavali norveški školski sistem i norveški jezik i nisu bili vešti u vođenju teorijskog dijaloga o religiji, sa kojom sami nisu bili upoznati. Kada se, međutim, radilo o podnosiocima predstavke, koji su svi od reda Norvežani po etnicitetu, to za njih nije bio slučaj. Ipak, uprkos tome što su neki od njih ljudi izuzetno vešti na rečima i u pisanoj komunikaciji, a neki su pritom još i izuzetno dobro upoznati sa norveškim školskim sistemom, njima je bilo teško da na zadovoljavajući način komuniciraju sa školskom upravom u postupku za odobravanje zahteva za delimično izuzeće od obaveze pohađanja nastave. Jedna od teškoća bila je skopčana s tim što su se roditelji suočili sa izvesnim okolnostima koje su smatrali inkompatibilnim sa vlastitom životnom filozofijom. Još jedan

problem ogledao se u praktičnoj organizaciji samog školskog predmeta. Kako bi mogli da razluče koji su to delovi nastave u odnosu na koje će oni zatražiti izuzeće, roditelji su morali precizno da znaju šta će biti sadržaj lekcije, u kom će se trenutku šta predavati, koji će delovi priručnika biti primenjeni i koje se aktivnosti mogu očekivati. To bi značilo da roditelji treba pažljivo da prate nastavni plan i program i tok nastave, možda tako što bi “propitali” svoje dete o napretku i o sadržaju nastavnog plana i programa, korak po korak. Čak i ako teme koje će biti predavane mogu delovati teorijski prihvatljivo, roditelji bi ipak morali da se raspitaju o načinu na koji nastavnik prezentira taj nastavni materijal. Izveštaji u kojima su sadržane potonje procene pokazali su da je bilo veoma teško pravovremeno doći do relevantnih informacija, a iskustvo podnosilaca predstavke poklapa se s tim zaključkom.

66. Sem toga, usled ovog sistema delimičnog izuzeća, odnos između roditelja i deteta trpi štetu. Funkcija dece kao “posrednika” između roditelja i škole i detinje osećanje pritiska zbog toga što su različiti od drugih prouzrokovalo je frustraciju i konflikt lojalnosti između podnosilaca predstavke i njihove dece, kao i njihov osećaj stigmatizacije.

67. Aranžman u vezi sa delimičnim oslobađanjem od obaveze pohađanja nastave nije funkcionisao za ove podnosiocima predstavke, koji su tu opciju oprobali, ali im ona nije pružila nikakvo praktično rešenje. Ceo postupak je podrazumevao da oni moraju izneti na videlo svoju životnu filozofiju - neposredno ili posredno - i primoravao ih je da poznaju sve podrobnosti jedne druge životne filozofije (kako bi mogli da podnesu zahtev za izuzeće). Već im je predstavljao veliki teret to što su morali da prate realizaciju nastavnog plana i programa, da prenose poruke, da navode razloge, što je sve donosilo frustraciju i stigmatizaciju. Podnosioci predstavke su iskusili da njihova deca pate pod pritiskom zbog toga što se razlikuju od druge dece, što poprimaju ulogu “posrednika” između porodice i škole i što žive sa stalnim konfliktom lojalnosti. Učenik koji dobije privremeno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave iz datog predmeta mogao bi biti uklonjen iz učionice i smešten u zasebnu prostoriju ili bi pak ostao u učionici ali bi mu bilo rečeno da ne sluša šta se oko njega zbiva ili da ne učestvuje u aktivnosti kojom se svi ostali bave. Ceo taj sistem sadržao je u sebi veliki potencijal za konflikt i stigmatizaciju.

68. S obzirom na sve to, podnosioci predstavke nisu imali nikakvu drugu mogućnost do da zatraže potpuno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave, ali im je taj zahtev odbijen i morali su da prihvate aranžman delimičnog oslobađanja koji nije funkcionisao na način koji bi poštovao njihova prava.

69. Po mišljenju podnosilaca predstavke, najbolji način za borbu protiv predrasuda i diskriminacije, za podsticanje uzajamnog poštovanja i tolerancije, a to je takođe proklamovani cilj ovog novog školskog predmeta, nije primoravanje ljudi koji ne pripadaju hrišćanskoj tradiciji i filozofiji da učestvuju na časovima na kojima se prevashodno iznosi hrišćanska religija. Bolji način bio bi ukoliko bi se zadržao prethodni sistem gde je postojao jedan predmet za većinu đaka koji dolaze iz

hrišćanskih porodica, uključujući tu informacije o drugim životnim filozofijama, i jedan predmet koji nije konfesionalne prirode već se temelji na zajedničkoj baštini, filozofiji i opštoj istoriji religija i etike za sve ostale. Bilo bi još bolje ako bi se odustalo od propagiranja premoći hrišćanstva kao neotuđivog elementa sistema norveškog školskog obrazovanja, i ako bi se formirao jedan predmet o religiji i životnoj filozofiji koji bi bio zajednički, neutralan i objektivan i koji ne bi u sebi sadržao nijedan oblik verske aktivnosti niti neke prednosti za hrišćane i hrišćanstvo.

2. Država

70. Država je naglasila da iz presude koju je Evropski sud doneo u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen* sledi da se usled odsustva prava na potpuno oslobađanje obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF ne može izvesti zaključak o kršenju člana 2 Protokola br. 1. Kao što je navedeno u toj presudi (stav 53), većina sistema obrazovanja koje se temelje na znanju može pokrenuti pitanja uverenja. Roditeljima čak nije dozvoljeno da se usprotive takvom obrazovanju zato što bi, da nije tako, “svako institucionalizovano podučavanje nosilo u sebi rizik da bude neostvarljivo”. Pravo na potpuno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave iz tog predmeta koje traže podnosioci predstavke bi u ovom slučaju još očiglednije onemogućilo institucionalno i obavezno podučavanje.

71. Država je u svome podnesku navela da se, ako se ima u vidu delimična odluka Suda o prihvatljivosti od 26. oktobra 2004, otvaraju dva pitanja. Prvo pitanje glasi da li predmet HRF, u celini gledano, obuhvata prenošenje informacija i znanja na način koji bi se objektivno mogao protumačiti kao indoktrinacija, to jest, kao metod nastave koji nije ni objektivan, ni neutralan, ni pluralistički. Ako bi to bio slučaj, onda bi drugo pitanje bilo da li je mogućnost za dobijanje potpunog izuzeća od obaveze pohađanja nastave jedina održiva alternativa koja bi izlazila u susret željama roditelja. Ocena Suda o predmetu HRF treba da bude objektivna, a ne da počiva na percepciji podnosilaca predstavke, već da se zasniva na pretpostavci da se predmet HRF predaje u skladu sa postojećim propisima i smernicama. Čini se da se percepcija koju podnosioci predstavke imaju o predmetu HRF razlikuje od onoga što se može objektivno zaključiti na temelju činjenica.

72. Predmet HRF je koncipiran tako da podstiče međusobno razumevanje, toleranciju i poštovanje među učenicima različitih kulturnih korena, kao i da razvije poštovanje i razumevanje vlastitog identiteta, nacionalne istorije i vrednosti Norveške, kao i drugih veroispovesti i životnih filozofija. Prema tome, predmet HRF je važan kriterijum za ocenu ispunjenja obaveze Norveške prema članu 13 stav 1 Pakta UN o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i člana 29 stav 1 Konvencije UN o pravima deteta.

73. Oko polovine nastavnog programa za ovaj predmet posvećeno je temeljitom proučavanju Biblije i hrišćanstva u vidu kulturnog nasleđa i

evangelističke luteranske vere, kao i poznavanju drugih grana hrišćanstva. Druga polovina je, otprilike, posvećena prenosu znanja o drugim svetskim religijama i filozofijama, etičkim i filozofskim pitanjima, podsticanju razumevanja i poštovanja za hrišćanske i humanističke vrednosti, kao i razumevanja, poštovanja i sposobnosti za vođenje dijaloga između ljudi različitih uverenja i verovanja. Prema tome, ako bi podnosioci predstavke za svoju decu dobili potpuno oslobođanje od obaveze pohađanja i izučavanja datog predmeta, njihova deca bi bila lišena znanja ne samo o hrišćanstvu, već i o drugim religijama i životnim filozofijama, kao i etičkim i filozofskim pitanjima. Po mišljenju Države, sama činjenica da ovaj predmet pruža znanje iz oblasti svetskih religija, životnih filozofija i etičkih i filozofskih tema, kao i činjenica da je njegova svrha podsticanje razumevanja humanističkih vrednosti i dijaloga između ljudi koji imaju različite poglede, trebalo bi već sama po sebi da bude dovoljna da se na osnovu toga zaključi kako se po Konvenciji ne može tražiti postojanje odredbe koja bi dopustila potpuno izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz ovog predmeta. Takav zahtev bi onemogućio funkcionisanje celokupnog sistema obaveznog obrazovanja - ne samo onoga što predviđa proučavanje religije, već i drugih životnih filozofija i etičkih pitanja. To bi bilo neostvarljivo i u suprotnosti sa pozitivnim obavezama Norveške po osnovu drugih međunarodnih ugovora o zaštiti ljudskih prava. Već sam taj osnov treba da bude dovoljan da bi se doneo zaključak o tome da roditelji nisu mogli da zahtevaju da njihova deca budu u potpunosti oslobođena od obaveze izučavanja predmeta HRF na osnovu Konvencije.

74. Država je izrazila neslaganje sa stanovištem koje se podrazumevalo u predstavkama podnosilaca o tome da navodna nesrazmernost (u nastavnom programu) može otvoriti pitanje po osnovu člana 9 Konvencije ili člana 2 Protokola br. 1. Pre svega, prenošenje učenicima znanja o hrišćanstvu samo po sebi ne može dovesti do otvaranja problema u okviru Konvencije, ako se to predavanje obavlja na objektivan, pluralistički i neutralan način. Drugo, u sadašnjem norveškom društvu postoje legitimni razlozi za to da se više vremena posveti prenošenju znanja o hrišćanstvu nego o drugim veroispovestima i životnim filozofijama. Ti razlozi su već izneti u dokumentima iz pripremnih radova (*travaux préparatoires*) u školskom programu i u potonjoj proceni predmeta HRF.

75. Odredba o hrišćanskim ciljevima obrazovanja sadržana u članu 1-2 Zakona iz 1998. ne može, po mišljenju Države, izazvati zabrinutost u kontekstu člana 9 Konvencije ili člana 2 Protokola br. 1. Prvo, ta odredba predviđa da se može primenjivati samo "u saglasnosti i saradnji sa porodicom". Prema tome, svaka pomoć koju škole pružaju u oblasti hrišćanskog vaspitanja može biti data samo uz saglasnost roditelja. Drugo, po članu 3 Zakona o ljudskim pravima, član 1-2 Zakona o obrazovanju iz 1998. godine treba da se tumači i primenjuje u skladu sa međunarodnim ugovorima iz oblasti ljudskih prava koji su inkorporirani u unutrašnje pravo preko Zakona o ljudskim pravima. Prema tome, odredba o hrišćanskim ciljevima obrazovanja ne daje pravo na propovedi niti na bilo kakvu indoktrinaciju u norveškim školama.

76. Uprkos osnovnoj nameri da se predmet HRF predaje na pluralistički, objektivni i kritički način, sama ta činjenica ne mora da isključi mogućnost ostvarivanja aktivnosti koje bi roditelji mogli da shvate kao verske aktivnosti, kao što su ekskurzije u škole, sinagoge, džamije ili hramove ili prisustvovanje obredima i verskim službama u raznim verskim zajednicama. Isto tako, pritom ne mora biti nužno predviđena mogućnost dobijanja potpunog oslobođanja učenika od obaveze izučavanja HRF.

77. Prilikom rasprava o tome kako na najbolji način koncipirati predmet HRF, vlasti su posvetile izuzetno veliku pažnju ozbiljnoj analizi problema mogućeg uključivanja aktivnosti koje bi bile u suprotnosti sa filozofskim ili verskim uverenjima roditelja. I vlada i zakonodavno telo priznali su pravo roditelja da obezbede da se njihova deca obrazuju i uče u skladu sa njihovim verskim i filozofskim uverenjima, ali su u isto vreme stavili do znanja da društvo ima legitimni interes i obavezu u pogledu jačanja uzajamnog poštovanja, razumevanja i tolerancije među učenicima koji imaju različito religijsko ili filozofsko nasleđe. Pored toga, vodilo se računa i o interesima samih učenika da razviju i jačaju sopstveni identitet i prošire svoje vidike kroz sticanje znanja o novim religijama i životnim filozofijama.

78. Konvencija jemči zaštitu od indoktrinacije, a ne od sticanja znanja: sve informacije koje se prenesu kroz školski sistem - bez obzira o kom se predmetu ili razredu radi - u izvesnoj meri doprinose razvoju deteta i pomažu tom detetu da donese individualne odluke. Isto tako, čak i objektivne, kritički intonirane i pluralističke informacije o religiji i životnoj filozofiji stvaraju osnovu na kojoj učenik može da formira vlastite ideje i vlastiti identitet. Sama okolnost da takve informacije i znanje mogu doprineti razvoju deteta nije u suprotnosti sa Konvencijom. Naprotiv, Konvencija je dužna da obezbedi i pravo deteta na obrazovanje.

79. Pripremni radovi (*travaux préparatoires*) jasno odražavaju da je izabrano rešenje u vezi sa izuzećima od obaveze pohađanja nastave koje je niže objašnjeno predstavljalo rezultat uravnoteženog kompromisa između tih dvaju interesa. Dilema koju su postavljali ti konkurentni interesi bila je rešena uspostavljanjem tri mehanizma koji su koncipirani tako da jemče prava roditelja da obezbede vaspitanje i obrazovanje svoje dece u skladu sa sopstvenim religijskim i filozofskim uverenjima: prvo, i verovatno najvažnije, ta odredba je sadržana u članu 2-4(4) Zakona o obrazovanju iz 1998, kojim je dopušteno izuzeće od obaveze pohađanja nekih elemenata nastave predmeta; drugo, predviđena je diferencirana nastava kako bi se otklonili problemi koji bi mogli da iskrsku u vezi sa verskim i filozofskim uverenjima učeničkih roditelja; treće, roditelji su imali mogućnost da zatraže upravno i/ili sudsko preispitivanje donete odluke, ukoliko su smatrali da predavanje nije u skladu sa njihovim uverenjima.

80. Zahtev prema članu 2-4 Zakona o obrazovanju iz 1998. da roditelji moraju da podnesu aplikaciju ukoliko žele izuzeće od obaveze pohađanja predmeta HRF nije dovodio do mešanja u njihov privatni život, u smislu člana 8 Konvencije. Roditelji su u svojim izjavama bili dužni da iznesu osnove za oslobođanje samo od onih aktivnosti koje nisu bile očigledno

povezane sa ispovedanjem neke konkretne veroispovesti ili prihvatanjem drugačije životne filozofije. U slučajevima kada su se morali navesti razlozi, od roditelja se nije tražilo da dostave informacije o sopstvenim verskim ili filozofskim uverenjima.

81. U svakom slučaju, uslovi koji su postavljeni da bi se odobrilo izuzeće ne mogu se smatrati nesrazmernima niti neosnovano teškima, pa iz njih ne proističe pravo na potpuno izuzeće. Kao što je ovde već navedeno, zahtevi za izuzeće nisu morali da sadrže u sebi roditeljsko opravdanje i obrazloženje u slučajevima u kojima su se aktivnosti o kojima je reč očigledno mogle shvatiti kao aktivnosti verske prirode. Razloge je trebalo navesti samo tamo gde se težilo širim izuzećima, pa čak ni onda ti razlozi nisu morali da budu detaljno obrazloženi.

82. Država je takođe iznela stav da podnosioci predstavke nisu bili dužni da upišu svoju decu u državne škole. Pojedinci, grupe pojedinaca, organizacije, verske zajednice ili drugi mogu, po podnošenju odgovarajuće prijave, da osnuju vlastite škole ili da organizuju obrazovanje u porodici, koje deci pružaju roditelji. S tih razloga, Humanističko udruženje Norveške, ili roditelji koji nisu želeli da njihova deca učestvuju u nastavi predmeta HRF, uprkos odredbi o delimičnom izuzeću, imali su mogućnost da izbegnu ceo ovaj problem tako što bi osnovali alternativne škole, bilo da to učine sami, ili u saradnji sa drugima istovetnih uverenja. To je bila realna i održiva alternativa i u pogledu ekonomskog rizika, budući da se više od 85 posto svih troškova vezanih za osnivanje i vođenje privatnih škola finansira iz javnog budžeta.

83. Neosnovana je tvrdnja podnosilaca predstavke da nije bilo roditelja hrišćanske veroispovesti koji su podneli zahtev za izuzeće ili izneli pritužbe u vezi sa predmetom HRF. Iako Država ne vodi statistiku o kulturnom nasleđu roditelja koji su tražili izuzeće od predmeta HRF, ispostavilo se da je nekoliko hrišćanskih verskih zajednica osnovalo privatne škole upravo zbog svog nezadovoljstva načinom na koji se hrišćanstvo predaje u državnim školama. Neke od tih škola osnovane su posle 1997. kada je uveden predmet HRF. Sada postoje 82 registrovane privatne škole koje se temelje na različitim koncepcijama životne filozofije. U periodu od 2001. godine dobijeno je 36 zahteva za odobrenje otvaranja novih privatnih škola. A od toga se 31 zahtev odnosi na otvaranje hrišćanskih privatnih škola. Stoga se može veoma osnovano pretpostaviti da su neki roditelji koji imaju hrišćansku viziju sveta takođe bili nezadovoljni nekim elementima HRF i da su podnosili zahteve da njihova deca budu oslobođena nastave iz tog predmeta.

B. Ocena Suda

1. Opšta načela

84. Kada je reč o opštem tumačenju člana 2 Protokola br. 1, Sud je u svojoj sudskoj praksi (vidi, pre svega, *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, gore navedeno, stavovi 50-54; *Campbell i Cosans protiv Ujedinjenog*

Kraljevstva, 25. februara 1982, stavovi 36-37, Series A no. 48; i *Valsamis protiv Grčke*, 18. decembra 1996, stavovi 25-28, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-VI) formulisao sledeće glavne principe:

(a) Dve rečenice člana 2 Protokola br 1 moraju se tumačiti ne samo u svetlosti svog uzajamnog odnosa, nego, i to pre svega, u svetlosti članova 8, 9 i 10 Konvencije (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, stav 52).

(b) Pravo roditelja na poštovanje njihovih verskih i filozofskih uverenja neraskidivo je povezano sa osnovnim pravom na obrazovanje, a prva rečenica, baš kao ni druga, ne prave razliku između državnog i privatnog obrazovanja. Druga rečenica člana 2 Protokola br. 1, ukratko rečeno, ima za cilj da jemči mogućnost pluralizma u obrazovanju, budući da je ta mogućnost od suštinskog značaja za očuvanje “demokratskog društva” u smislu u kome je to navedeno u Konvenciji. S obzirom na ovlašćenja i nadležnosti moderne države, ovaj cilj se mora ostvarivati pre svega kroz državno obrazovanje (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, stav 50).

(c) Član 2 Protokola br. 1 ne dopušta da se pravi razlika između veronauke i drugih nastavnih predmeta. To državi nalaže da poštuje uverenja roditelja, bila ona verska ili filozofska, kroz celokupan državni obrazovni program (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, str. 25, stav 51). Ta obaveza je veoma široka, pa se ne odnosi samo na sadržaj obrazovanja i način na koji je ono uređeno, nego i na obavljanje svih “funkcija” koje je Država preuzela na sebe. Glagol “poštuje” znači više nego “priznaje” ili “uzima u obzir”. Pored prvenstveno negativne obaveze, to podrazumeva i neke pozitivne obaveze Države. Pojam “uverenja”, sam po sebi, nije sinonim za reči “mišljenja” i “ideje”. Ovaj pojam odražava stavove koji su dosegli određeni nivo uverljivosti, ozbiljnosti, kohezije i važnosti (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Valsamis*, stavovi 25 i 27, kao i gore navedenu presudu u predmetu *Campbell i Cosans*, stavovi 36-37).

(d) Član 2 Protokola br. 1 predstavlja celinu u kojoj dominantan položaj ima prva rečenica. Time što su se obavezale da neće “lišiti (nikoga) prava na obrazovanje”, visoke strane ugovornice jemče svakome u okviru svojih nadležnosti pravo na pristup obrazovnim ustanovama koje postoje u određenom vremenu i mogućnost sticanja, kroz zvanično priznanje studija koje je završio, dobiti iz stečenog obrazovanja (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, stav 52, kao i Predmet “u vezi sa izvesnim aspektima zakona o upotrebi jezika u obrazovanju u Belgiji” protiv Belgije (odluka o suštini spora u predmetu *Belgijska lingvistika*) od 23. jula 1968, Series A no. 6, str. 31-32, stav 4).

(e) Upravo u sklopu obavljanja prirodne obaveze koju imaju prema svojoj deci - budući da su roditelji prvenstveno odgovorni za “obrazovanje i nastavu” svoje dece - roditelji mogu da zahtevaju od države da poštuje njihova verska i filozofska uverenja. Na taj način, njihovo pravo se odnosi na odgovornost koja je usko povezana sa uživanjem i ostvarivanjem prava na obrazovanje (vidi *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, ibid.).

(f) Iako se pojedinačni interesi ponekad moraju podrediti interesima grupe, demokratija ne znači samo to da mišljenje većine uvek mora da preovlada: mora se uspostaviti ravnoteža koja obezbeđuje pravično i ispravno postupanje prema manjinama i ne dopušta zloupotrebu dominantnog položaja (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Valsamis*, stav 27).

(g) Međutim, uspostavljanje i planiranje nastavnog plana i programa u načelu spadaju u nadležnost visokih strana ugovornica. To prvenstveno obuhvata pitanja svrsishodnosti, o kojima Sud nije taj koji odlučuje, i čija se rešenja mogu opravdano razlikovati u zavisnosti od zemlje i razdoblja (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Valsamis*, stav 28). Pre svega, druga rečenica člana 2 Protokola br. 1 ne sprečava države da kroz nastavu i obrazovanje prenose posredno ili neposredno informacije ili znanja koja se odnose na verski ili filozofski sadržaj. Roditeljima čak nije dozvoljeno da se usprotive takvom obrazovanju zato što bi, da nije tako, “svako institucionalizovano podučavanje nosilo u sebi rizik da bude neostvarljivo” (vidi gore navedenu presudu u predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, stav 53).

(h) Druga rečenica člana 2 Protokola br. 1 s druge strane podrazumeva da Država, u ispunjavanju funkcije koju je preuzela u odnosu na obrazovanje i nastavu, mora da se stara da se informacije ili znanje koje je uključeno u nastavni plan i program prenose na objektivni, kritički intoniran i pluralistički način. Državi je zabranjeno da teži ostvarivanju cilja indoktrinacije, jer bi se to moglo smatrati nepoštovanjem verskih i filozofskih uverenja roditelja. To je ona granica koja se ne sme prekoračiti (ibid.).

(i) Da bi se ispitao sporni zakonski propis sa stanovišta člana 2 Protokola br. 1, protumačenog u navedenom smislu, mora se, izbegavajući bilo kakvu procenu svrsishodnosti tog zakonskog propisa, imati uvid u realnu situaciju kojoj je taj zakonski propis trebalo da odgovara i kojoj i danas treba da odgovara. Podrazumeva se da su uvek moguće situacije u kojima u pojedinim školama ili u radu nekog konkretnog nastavnika i nadležni organi su dužni da se u najvećoj mogućoj meri staraju da na tom nivou ne budu ignorisana verska i filozofska uverenja roditelja, zbog nebrige, odsustva valjanog prosuđivanja ili prozelitizma kome ovde nije mesto (ibid., stav 54).

2. Primena navedenih načela na ovaj predmet

85. U primeni navedenih načela na ovaj predmet, Sud će uzeti u obzir odluke o prihvatljivosti od 26. oktobra 2004. i 14. februara 2006, u kojima se definiše obim predmeta u kome on treba da bude ispitan sa stanovišta suštine spora (vidi gore, stav 8). Pitanje o kome treba odlučiti jeste da li je tužena država u ispunjavanju svojih funkcija u pogledu obrazovanja i nastave, vodila računa o tome da se informacije ili znanje koje je uvršteno u nastavni plan i program za nastavni predmet HRF prenosilo na objektivni, kritički intoniran i pluralistički način, ili je težila ostvarivanju cilja indoktrinacije, ne poštujući verska i filozofska uverenja roditelja

podnosilaca predstavke, čime je prekršila granicu predviđenu članom 2 Protokola br. 1. Kod razmatranja ovog pitanja Sud će pre svega uzeti u obzir zakonodavni okvir predmeta HRF, u onom vidu u kome je on primenjivan u periodu kada su nacionalne sudske instance razmatrale ovaj predmet.

86. Od samog početka treba imati u vidu da član 2 Ustava Norveške, koji u svom prvom stavu jemči slobodu veroispovesti, u drugom stavu propisuje da je evangelistička luteranska vera zvanična državna religija i obavezuje pripadnike te veroispovesti da svoju decu obrazuju na isti način (vidi gore, stav 9).

87. Ono što je od centralnog značaja za ovaj predmet jeste pravni okvir koji je propisan, posebno u članovima 1-2(1) i 2-4 Zakona o obrazovanju iz 1998, Cirkularna pisma F-90-97 i F-03-98 koje je izdalo Ministarstvo, uz relevantne delove nastavnog plana i programa za desetogodišnje obavezno školovanje. Takođe treba uzeti u obzir namere zakonodavca u vezi sa predmetom HRF, onako kako su formulisane u fazi pripremnih radova na izradi zakona. S tim u vezi treba naglasiti da pitanje usklađenosti ili neusklađenosti oblika i metoda predavanja tog nastavnog predmeta deci podnosilaca predstavke prevazilazi okvire ovog sudskog predmeta, koji su definisani odlukom o pitanju prihvatljivosti predstavke za dalje razmatranje o suštini spora od 26. oktobra 2004. To se odnosi i na tvrdnju podnosilaca predstavke da se školski priručnici svojim sadržajem svode na propovedanje, te su stoga mogli da utiču na učenike.

88. Kada se na samom početku analizira istorijat izrade zakonskih propisa o ovom predmetu, treba naglasiti da je preovlađujuća namera koja leži u osnovi uvođenja predmeta HRF bila da će predavanje hrišćanstva, drugih religija i filozofskih učenja u okviru jedinstvenog predmeta omogućiti da se u školi uspostavi otvoreno i inkluzivno okruženje, nezavisno od socijalnog porekla, veroispovesti, nacionalnosti ili pripadnosti etničkoj grupi učenika. Namera je bila da škola ne bude teren predviđen za propovedanje ili za misionarske aktivnosti, već stecište raznih verskih i filozofskih uverenja, mesto na kome bi učenici mogli da steknu znanja o odgovarajućim idejama i tradicijama (vidi gore, stav 15). Po mišljenju Suda, te namere su očigledno bile u skladu sa načelima pluralizma i objektivnosti otelotvorenim u članu 2 Protokola br. 1.

89. Navedene namere su zaista bila odražene u članu 2-4 Zakona o obrazovanju iz 1998. (vidi gore, stav 23). Kao što se može videti iz načina na koji je taj član formulisan, ta odredba stavlja naglasak na prenos znanja ne samo o hrišćanstvu, nego i o drugim svetskim religijama i filozofijama. Tu se, štaviše, naglašava podsticanje uspostavljanja međusobnog razumevanja, poštovanja i osposobljenosti za dijalog između ljudi koji imaju različite stavove i uverenja. Trebalo je da to bude običan nastavni predmet koji će normalno okupiti sve učenike i koji se neće predavati na propovednički način. Različite vere i filozofije trebalo je da se predaju sa stanovišta svojih specifičnih odlika i bilo je predviđeno da se u predavanju raznih nastavnih tema primenjuju ista pedagoška načela. Na osnovu pripremnih radova jasno se vidi da je osnovna ideja bila da se cilj

izbegavanja sektaštva i jačanja dijaloga i razumevanja između različitih kultura može na bolji način postići ako se primeni aranžman kao što je ovaj, gde će se učenici okupiti u okviru jednog nastavnog predmeta, a ne ako se primeni aranžman koji bi se zasnivao na potpunom oslobađanju od obaveze pohađanja nastave i razvrstavanju učenika na podgrupe koje se bave proučavanjem različitih tema (vidi gore, stav 15). Sem toga, valja naglasiti da, kako sledi iz načela obrazloženog gore, u stavu 84 (g), druga rečenica člana 2 Protokola br. 1 ne daje roditeljima pravo da svoje dete drže u neznanju, odnosno da spreče da ono tokom obrazovanja dobija informacije o religiji i filozofiji. Kad je tako, iz toga sledi da činjenica da znanje o hrišćanstvu obuhvata veći deo nastavnog plana i programa za osnovnu školu i niže razrede srednjih škola nego znanje o drugim religijama i filozofijama ne može, po mišljenju Suda, sama po sebi biti protumačena kao odustajanje od načela pluralizma i objektivnosti koje je isto što i indoktrinacija (vidi, *mutatis mutandis*, *Angeleni protiv Švedske*, br. 10491/83, odluka Komisije od 3. decembra 1986, Decisions and Reports 51). S obzirom na mesto koje hrišćanstvo ima u nacionalnoj istoriji i tradiciji tužene države, to se mora tumačiti kao nešto što spada u polje slobodne procene tužene Države u planiranju i utvrđivanju nastavnog plana i programa.

90. Sud, međutim, primećuje da, iako je naglasak stavljen na nastavu utemeljenu na znanju, član 2-4(3) propisuje da ta nastava treba, u zavisnosti od roditeljske saglasnosti i saradnje, da ima za polazište odredbu o hrišćanskim ciljevima obrazovanja iz člana 1-2(1), u skladu sa kojom je cilj osnovnog i nižeg srednjeg obrazovanja da se pomogne u obezbeđivanju hrišćanskog i moralnog vaspitanja za učenike (vidi stavove 22-23, gore).

91. Pored toga, treba ukazati i na to da odredba o hrišćanskim ciljevima obrazovanja biva pojačana i činjenicom da je u sastavu tog školskog predmeta udeo hrišćanstva očigledno preovlađujući.

92. U tom smislu, valjalo bi se pozvati na proklamovani cilj iz člana 2-4(1)(i) Zakona o obrazovanju iz 1998: “preneti učenicima *temeljna* znanja o Bibliji i hrišćanstvu u obliku kulturne baštine i evangelističke luteranske vere” (*kurziv naš*). Nasuprot tome, kada je reč o znanju koje treba preneti učenicima o drugim religijama i filozofijama nema zahteva da to znanje bude temeljno (vidi gore, stav 23).

Pored toga, prema članu 2-4(1)(ii), kao cilj je određeno i prenošenje učenicima znanja o drugim hrišćanskim verskim zajednicama.

Ova razlika u naglasku odražena je i u nastavnom planu i programu, gde se otprilike polovina pobrojanih tema odnosi samo na hrišćanstvo, dok su sve preostale teme zajedničke za ostale religije i filozofije. U uvodu je rečeno da “proučavanje ovog predmeta ima za cilj da učenici steknu *temeljni uvid* u hrišćanstvo i u to šta podrazumeva hrišćanski pogled na svet, kao i *solidno* znanje o drugim svetskim religijama i filozofijama (*kurziv naš*)” (vidi gore, stav 49).

93. Nije jasno da li reč “vera” u tački (i) podrazumeva kvalitativne razlike u odnosu na neluteranske vere i druge filozofije (vidi gore, stav

23). U svakom slučaju, gore navedeni činioци koji naglašavaju posebno mesto hrišćanstva, morali su uticati na realizaciju još jednog cilja koji je izražen u članu 2-4(1): “(iv) *podsticati* razumevanje i poštovanje hrišćanskih i humanističkih vrednosti (*kurziv naš*)” (ibid.), gde se ukazuje na nešto više i drugačije nego što je samo prenošenje znanja. U tom smislu, može se naglasiti da nastavni plan i program sadrži izvesne nijanse u vezi sa ciljevima nastave, pa tako, na primer, piše da učenici u uzrastu od petog do sedmog razreda “treba da *nauče temelje* hrišćanske vere i hrišćanske etike u svetlosti stavova iz Luterovog Malog katehizisa” [*kurziv naš*]. Kada je, međutim, reč o drugim religijama, piše da “učenici treba da *proučavanju glavne odlike i najvažnije elemente* islama, judaizma, hinduizma i budizma”; i učenici treba da *znaju za* sekularnu orijentaciju, razvoj humanističkih tradicija” itd. [*kurziv naš*]. Za šesti razred navodi se da “učenici treba da imaju mogućnost da nauče napamet 10 zapovesti i da se upoznaju sa etičkim idealima koji leže u osnovi Besede na Gori, [i] da nauče nešto o tome kako su ti fundamentalni etički tekstovi korišćeni u istoriji hrišćanstva i kako se danas primenjuju”. U odeljku “Druge religije, judaizam” nema analognog spiska “tema za upoznavanje” (vidi gore, stav 50).

94. Sem toga, član 2-4(4) implicira da se učenici mogu angažovati u “verskim aktivnostima”, koje konkretno obuhvataju molitve, psalme, učenje napamet verskih tekstova i učešće u predstavama verske prirode (vidi gore, stavovi 23-24). Iako nije predviđeno da se takve aktivnosti odnose isključivo na hrišćanstvo, već se mogu ticati i drugih religija, na primer, posete džamiji u slučaju islama, naglasak na hrišćanstvu u Nastavnom planu i programu prirodno je uticao i na izbor obrazovnih aktivnosti koje se učenicima nude u kontekstu predmeta HRF. U pravilu o delimičnom izuzeću (od obaveze pohađanja nastave) u članu 2-4 Zakona o obrazovanju iz 1998. i Cirkularnom pismu F-03-98 istaknuto je da bi bilo razumno ako bi roditelji obavestili o svojoj nameri da zatraže oslobađanje od gore navedenih vrsta verske aktivnosti. Po mišljenju Suda, može se pretpostaviti da bi učešće barem u nekima od tih aktivnosti, posebno kada je reč o maloj deci (vidi, *mutatis mutandis*, *Dalab protiv Švajcarske* (dec.), br. 42393/98, ECHR 2001-V), moglo bi uticati na umove učenika na način koji bi mogao otvoriti pitanje po osnovu člana 2 Protokola br. 1.

95. Stoga se, kada se sagledaju zajedno sa odredbom o hrišćanskim ciljevima obrazovanja, opis sadržaja i ciljeva predmeta HRF naveden u članu 2-4 Zakona o obrazovanju iz 1998. i drugi tekstovi koji svi zajedno čine deo zakonodavnog okvira ukazuju na to da se na predavanje hrišćanstva u poređenju sa načinom na koji se predaju druge veroispovesti i životne filozofije primenjuju ne samo kvantitativne, već i kvalitativne razlike. Ako se imaju na umu sve te razlike, onda nije jasno na koji je način bilo predviđeno da će se obezbediti postizanje jednog istog cilja, onog koji je predviđen pod tačkom (v): “*da unapređuje* razumevanje, poštovanje i sposobnost za vođenje dijaloga između ljudi koji imaju različite predstave o verovanjima i ubeđenjima”. Po mišljenju Suda, te razlike su tolike da teško da mogu da budu u dovoljnoj meri ublažene da bi

se ispunio zahtev iz člana 2-4 da se u nastavi poštuje jednoobrazan pedagoški pristup različitim religijama i filozofijama (vidi gore, stav 23).

96. Onda se postavlja pitanje može li se reći da je navedena neuravnoteženost ispravljena do nivoa koji je prihvatljiv prema članu 2 Protokola br. 1 zahvaljujući mogućnosti koja se pruža đacima da zatraže delimično izuzeće od obaveze pohađanja nastave iz predmeta HRF po osnovu člana 2-4(4) Zakona o obrazovanju iz 1998. Na osnovu te odredbe “ukoliko donese odgovarajuću pismenu izjavu roditelja, učenik podleže oslobođenju od izučavanja onih elemenata nastavnog programa u datoj školi koji su, po mišljenju roditelja, sa stanovišta njihove veroispovesti ili životne filozofije, istovetni sa ispovedanjem drugačije religije ili drugačije životne filozofije”.

S tim u vezi Sud naglašava da, kako je istaknuto u njegovoj odluci o prihvatljivosti od 14. februara 2006, navedena ograničenja opsega ovog predmeta proistekla iz odluke od 26. oktobra 2004, kojom su delovi predstavke proglašeni neprihvatljivima, nisu prepreka za to da Sud razmatra opšte aspekte uslova za delimično oslobađanje učenika od nastave prilikom razmatranja pritužbe koja se odnosi na odbijanje punog oslobađanja (vidi gore, stav 8).

97. Tim povodom Sud naglašava da funkcionisanje sistema delimičnog oslobađanja od obaveze pohađanja nastave iz datog predmeta pre svega podrazumeva da zainteresovani roditelji moraju biti na odgovarajući način informisani o svim detaljima nastavnog plana za svaku pojedinačnu lekciju kako bi mogli da identifikuju one delove nastave koji su u neskladu sa njihovim uverenjima i veroispovešću i da o tome unapred obaveste školu. To je moglo predstavljati izazovni zadatak ne samo za roditelje, već i za nastavnike, koji su se često suočavali sa teškoćama kada je trebalo da izrade i unapred ostave roditeljima detaljni plan svake lekcije (vidi gore, stav 29). S obzirom na to da nastavnici nemaju nikakvu formalnu obavezu da se pomno drže udžbenika (vidi gore, tačku 10 u citatu navedenom u stavu 48), roditeljima je moralo biti teško da se neprestano informišu o sadržaju nastave koja se odvija u učionici i da na osnovu tih informacija naznače one elemente koji su za njih neprihvatljivi. To je moralo biti još teže tamo gde je osnovni problem predstavljala opšta hrišćanska orijentacija predmeta HRF.

98. Drugo, prema Cirkularnom pismu F-03-98 - sa izuzetkom izjave o oslobađanju od učešća u očigledno verskim aktivnostima, za koje nije bilo potrebno navoditi osnov zahteva - roditeljima je kao uslov za delimično oslobađanje učenika od obaveze pohađanja nastave bilo postavljeno da predоче razumni osnov svog zahteva (vidi gore, u stavu 42, citat iz tog Cirkularnog pisma naveden u obrazloženju Vrhovnog suda). Sud primećuje da informacije o verskim i filozofskim uverenjima pojedinca spadaju u neke od najintimnijih aspekata privatnog života. On je saglasan sa Vrhovnim sudom da bi uvođenje obaveze za roditelje da školskim vlastima obelodane detaljne informacije o svojim verskim i filozofskim uverenjima moglo da predstavlja povredu člana 8 Konvencije, a verovatno i člana 9 (ibid.). U ovom slučaju, važno je ukazati na to da ne postoji takva

obaveza za roditelje - oni, naime, nisu dužni da obelodane svoja uverenja. Sem toga, Cirkularnim pismom F-03-98 skrenuta je pažnja školskim vlastima na potrebu da valjano uzimaju u obzir pravo roditelja na poštovanje njihovog porodičnog života (ibid.). Ipak, Sud zaključuje da je uslov da se navede razumni osnov (za zahtev) u sebi inherentno sadržao rizik da se roditelji osete obaveznima da školskim vlastima obelodane intimne aspekte sopstvenih verskih i filozofskih uverenja. Taj rizik je bio još realniji ako se imaju na umu već opisane teškoće sa kojima su se suočavali učenički roditelji kada su morali da odrede one elemente nastavnog procesa koje su smatrali istovetnima sa ispovedanjem druge veroispovesti ili prihvatanjem drugačije životne filozofije. Pored toga, ovo pitanje osnovanosti zahteva za izuzeće (od obaveze pohađanja nastave) stvaralo je potencijalno povoljno tle za izbijanje konflikta, situacije koju bi roditelji radije izbegli time što ne bi izrazili želju za izuzeće (svog deteta).

99. Treće, Sud primećuje da čak i u slučajevima kada je roditeljsko obaveštenje sa zahtevom za delimično izuzeće od obaveze pohađanja nastave bilo smatrano razumnim, to nije moralo nužno značiti da će zahtev za oslobađanje učenika od pohađanja tog dela nastave biti pozitivno rešen. Član 2-4 propisuje da je "škola dužna da u najvećoj mogućoj meri nastoji da pronađe rešenja koja doprinose izdiferenciranom predavanju predmeta u okviru školskog programa". Takav detaljni opis sa primerima diferencirane nastave koju treba primeniti sadržan je u Cirkularnom pismu F-03-98, iz koga se može videti da nastavnik treba da primenjuje, u saradnji sa roditeljima, fleksibilan pristup, uz vođenje računa o verskoj i filozofskoj orijentaciji roditelja, kao i o vrsti aktivnosti o kojoj je reč. Sud pre svega primećuje da je, kada je reč o jednom broju takvih aktivnosti, na primer kada je reč o molitvama, pevanju psalama, crkvenim obredima ili školskim igrokazima, bilo predloženo da se posmatranje koje je omogućeno prisustvom može pogodno zameniti angažovanjem kroz učešće, gde je osnovna ideja da se, kako bi se očuvao interes prenošenja znanja u skladu sa nastavnim planom i programom, izuzetak odnosno oslobađanje od obaveze pohađanja nastave odnosi na datu aktivnost kao takvu, a ne na znanje koje treba preneti kroz tu aktivnost (vidi gore, stav 48). Međutim, po mišljenju Suda, ova distinkcija između aktivnosti i znanja ne samo da je morala komplikovati praktični rad, već se čini da je ona bitno umanjila delotvornost prava na delimično oslobađanje od obaveze pohađanja nastave, kao takvog. Pored toga, na čisto praktičnom nivou, roditelji su možda oklevali da zatraže od nastavnika da na sebe preuzme dodatno breme diferencirane nastave (vidi gore, stav 29).

100. U svetlosti svega navedenog, Sud zaključuje da je sistem delimičnog oslobađanja mogao da izloži zainteresovane roditelje velikom dodatnom bremenu uz rizik od neosnovanog izlaganja javnosti njihovog privatnog života kao i da ih je potencijal za izbijanje sukoba verovatno odvrćao od podnošenja takvih zahteva. U izvesnim slučajevima, pre svega u vezi sa aktivnostima verskog karaktera, obim delimičnog izuzeća (od obaveze pohađanja nastave) mogao je biti čak i bitno umanjen izdiferenciranom nastavom. To teško da se može smatrati usklađenim s

pravom roditelja na poštovanje njihovih uverenja, shodno članu 2 Protokola br. 1, kada se ti zahtevi tumače u svetlosti odredaba članova 8 i 9 Konvencije. Na tom planu treba podsetiti da je Konvencija tako koncipirana da bi “jemčila prava koja su praktična i delotvorna, a ne prava koja su teorijska ili iluzorna” (vidi *Odžalan protiv Turske (Öcalan v. Turkey)* [GC], no. 46221/99, stav 135, ECHR 2005-IV).

101. Po oceni Države, bilo je moguće da roditelji koji su podnosioci predstavke potraže alternativno obrazovanje za svoju decu u privatnim školama, koje su u visokom stepenu subvencionisane od strane tužene države, budući da ona finansira 85 posto svih troškova osnivanja i vođenja privatnih škola. Međutim, Sud smatra da, u datom predmetu, postojanje takve mogućnosti nije moglo osloboditi Državu od njene obaveze u pogledu očuvanja pluralizma u državnim školama koje su otvorene za sve.

102. S obzirom na celokupan navedeni kontekst, bez obzira na mnoge pohvalne zakonodavne ciljeve koji su navedeni u vezi sa uvođenjem predmeta HRF u redovne osnovne škole i niže razrede srednjih škola, ne stiče se utisak da se tužena država u dovoljnoj meri postarala da informacije i znanje koji su sadržani u nastavnom planu i programu budu učenicima preneti na objektivn, kritički intoniran i pluralistički način u smislu člana 2 Protokola br. 1.

S tih razloga, Sud zaključuje da je odbijanjem da se odobri zahtev roditelja podnosioca predstavke da njihova deca budu u potpunosti oslobođena od obaveze pohađanje nastave iz predmeta HRF bio prekršen član 2 Protokola br. 1 uz Konvenciju.

II NAVODNO KRŠENJE ČLANA 14 KONVENCIJE SAGLEDANOG U VEZI S ČLANOVIMA 8 I 9 I ČLANOM 2 PROTOKOLA BR. 1

103. Podnosioci predstavke su tvrdili da je sistem delimičnog oslobađanja od obaveze pohađanja nastave nosio sobom određene teškoće i breme za roditelje, usled čega je dolazilo do diskriminacije. Nasuprot tome, prethodni sistem koji je pružao mogućnost opšteg izuzeća i nekonfesionalnu, pluralističku životnu filozofiju kao predmet za one učenike koji su dobili to izuzeće omogućio bi i da se ispune školske obaveze i da se očuvaju roditeljska prava, onako kako su ona zaštićena Konvencijom.

104. Država je osporila tvrdnju da je to što se od roditelja tražilo da podnesu zahtev za oslobađanje od određenih elemenata nastave iz predmeta HRF (delimično oslobađanje) predstavljalo diskriminaciju kojom je prekršen član 14. Odredba o izuzeću u Zakonu o obrazovanju iz 1998. bila je nediskriminatorna. Izuzeće je bilo predviđeno u istom obimu za sve roditelje, bez obzira na, kako je to formulisano u članu 14, pol, rasu, boju kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo ...”. Odredba o izuzeću nije pravila liniju razgraničenja između hrišćana, s jedne, i nehrišćana, s druge strane. Ostali predmeti, kao što su istorija, muzika, fizičko obrazovanje i društvene nauke takođe bi mogli dovesti do otvaranja verskih ili etičkih pitanja. Odredba o izuzeću

koja je sadržana u članu 2-4 Zakona o obrazovanju iz 1998. odnosi se na sve nastavne predmete. Po mišljenju roditelja, dopuštanje samo delimičnog oslobađanja od obaveze pohađanja nastave iz tih predmeta takođe bi bilo diskriminatorno. Po mišljenju Države, jedini održivi sistem i za te predmete i za predmet HRF jeste onaj koji dopušta delimično izuzeće. Ako bi to predstavljalo diskriminaciju, onda bi primena člana 14 dovela do toga da je najveći deo obaveznog obrazovanja praktično neostvarljiv.

105. S obzirom na sve svoje gore navedene zaključke (vidi stavove 96 do 102) Sud ne smatra da je neophodno da zasebno analizira predmet u odnosu na član 14 Konvencije, sagledan u vezi sa članovima 8 i 9 i članom 2 Protokola br. 1.

III PRIMENA ČLANA 41 KONVENCIJE

106. Član 41 Konvencije glasi kako sledi:

“Kada Sud utvrdi prekršaj Konvencije ili protokola uz nju, a unutrašnje pravo Visoke strane ugovornice u pitanju omogućava samo delimičnu odštetu, Sud će, ako je to potrebno, pružiti pravično zadovoljenje oštećenoj stranci.”

A. Šteta

107. Podnosioci predstavke nisu zahtevali nikakvu odštetu na ime materijalne štete ali su tražili isplatu na ime nematerijalne štete, s tim što je taj iznos trebalo da odredi Sud prema sopstvenom nahođenju, kako bi se njime nadoknadile patnje i uznemirenje koji su u njihovom slučaju bili prouzrokovani kršenjem Konvencije.

108. Država nije iznela nikakav komentar na gore navedeni zahtev.

109. Zaključak Suda o kršenju (Konvencije i protokola uz nju) imaće efekat koji će prevazići okvire ovog konkretnog predmeta, budući da ustanovljeno kršenje neposredno proističe iz osporenog pravnog okvira, a ne od načina na koji se taj pravni okvir primenjuje. S obzirom na spremnost koju je Država ispoljila da preispita predmet HRF, Sud smatra da njegov zaključak o tome da je u ovom slučaju bio prekršen član 2 Protokola br. 1 predstavlja dovoljno pravično zadovoljenje u smislu člana 41 Konvencije

B. Sudski i ostali troškovi

110. Podnosioci su dalje tražili da im budu nadoknađeni sudski i ostali troškovi u ukupnom iznosu od 979.798 norveških kruna (*kroner*) (u daljem tekstu: NOK, što odgovara iznosu od 117.000 evra (u daljem tekstu: EUR)), na ime sledećih stavki:

(a) NOK 308.558 koliko su iznosili troškovi pred domaćim sudovima;

(b) NOK 637.066 za rad branilaca u postupcima pred Sudom od 2002. do 2006;

(c) NOK 34.174 na ime putnih troškova za advokate, savetnike i podnosioc predstavlki u vezi sa usmenim ročištem u Strazburu 6. decembra 2006.

Svi navedeni iznosi obuhvataju i iznos poreza na dodatnu vrednost (u daljem tekstu: PDV).

111. Država je saopštila da nema primedaba na navedene zahteve.

112. Prema sudskoj praksi Suda, podnosilac predstavke ima pravo na naknadu sudskih i ostalih troškova samo ako je dokazano da su ti troškovi bili stvarno i nužno opravdani i razumni u svome iznosu. U ovom slučaju, imajući na umu informacije kojima raspolaže i gore navedene kriterijume, Sud smatra da je razumno da u celosti odobri stavke (a) i (c). Što se tiče stavke (b), međutim, Sud, primećujući da su delovi predstavke bili proglašeni neprihvatljivima, nije uveren da su svi navedeni troškovi bili nužni kako bi se dobila naknada za kršenje Konvencije. Zato Sud smatra razumnim da dosudi ukupni iznos od 70.000 evra na ime sudskih i ostalih troškova (što obuhvata i iznos PDV).

C. Zatezna kamata

113. Sud smatra primerenim da se zatezna kamatna stopa zasniva na osnovnoj kamatnoj stopi Evropske centralne banke uvećanoj za tri procentna poena.

IZ SVIH NAVEDENIH RAZLOGA, SUD

1. *Zaključuje* sa devet glasova prema osam da je bio prekršen član 2 Protokola br. 1;
2. *Zaključuje* jednoglasno da nije potrebno da razmatra pritužbu podnosioca predstavke i po osnovu člana 14 Konvencije sagledanog u vezi sa članovima 8 i 9 i sa članom 2 Protokola br. 1 uz Konvenciju;
3. *Zaključuje* jednoglasno da je konstatovanje prekršaja samo po sebi dovoljno pravično zadovoljenje na ime nematerijalne štete koju su podnosioci predstavke pretrpeli;
4. *Zaključuje* jednoglasno
 - (a) da je tužena država dužna da podnosiocima predstavke isplati zajednički, u roku od tri meseca, iznos od 70.000 EUR (sedamdeset hiljada evra) na ime sudskih i ostalih troškova, a taj iznos treba da bude preračunat u nacionalnu valutu tužene države po kursu koji važi na dan isplate;
 - (b) da će od isteka navedenog roka od tri meseca do dana isplate na navedene iznose biti zaračunavana zatezna kamatna stopa po kursu koji odgovara osnovnoj kamatnoj stopi Evropske centralne banke uvećanom za tri procentna poena;

5. *Odbija* jednoglasno ostatak zahteva podnosioca predstavke za pravično zadovoljenje.

Sastavljeno na engleskom i francuskom jeziku i pročitano na javnoj raspravi u Sudu u Strazburu, 29. juna 2007.

Vensan Berže
Jurisconsult

Žan-Pol Kosta
Predsednik

© Savet Evrope/Evropski sud za ljudska prava, 2012.

Zvanični jezici Evropskog suda za ljudska prava su engleski i francuski. Ovaj prevod je nastao uz podršku Fondacije za ljudska prava Saveta Evrope (www.coe.int/humanrightstrustfund). Tekst prevoda ne obavezuje Sud, niti Sud snosi bilo kakvu odgovornost za njegov kvalitet. Prevod može biti preuzet iz baze podataka predmeta Evropskog suda za ljudska prava HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>) ili iz kakve druge baze podataka sa kojom je Sud podelio ovaj prevod. Tekst može biti preštampan u nekomercijalne svrhe pod uslovom da se tačno naznači puni naziv predmeta, uz gore navedeno obaveštenje o autorskom pravu i uz pozivanje na Fondaciju za ljudska prava Saveta Evrope. Ako nameravate da bilo koji deo ovog prevoda iskoristite u komercijalne svrhe, molimo vas da se prethodno obratite na adresu publishing@echr.coe.int.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012.

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court, nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has shared it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2012.

Les langues officielles de la Cour européenne des droits de l'homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour, et celle-ci décline toute responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC, la base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echr.coe.int>), ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de

l'indication de copyright ci-dessus ainsi que de la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante: publishing@echr.coe.int